

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Boersma, E.G.H.

Citation

Boersma, E. G. H. (2021, March 9). *Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3151619> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boersma, E.G.H.

Title: Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Issue Date: 2021-03-09

7

Hollandse stads- en dorpsrampen

Bij de ramp van Bergen op Zoom zagen we, anders dan in de rampenhistoriografie vaak wordt verondersteld, een actieve overheid die de geruïneerde stad te hulp schoot. Het kwam daarbij zelfs tot een landelijke actie. Toch was dat een bijzondere situatie omdat het oorlogsschade betrof en de stad van cruciaal belang was voor de toekomstige landsverdediging. Was het optreden van de landelijke overheid bij Bergen op Zoom dan een uitzondering? Hoe de gewesten omgingen met 'gewone' stads en dorpsrampen wordt onderzocht in hoofdstukken 7 en 8. Dit hoofdstuk neemt het noodhulpbeleid van Holland, het rijkste gewest, onder de loep. Een drietal grote branden - in Delft (1654), Strijen (1759) en Hilversum (1766) – zijn als uitgangspunt gekozen. Delft was een stemhebbende stad, Strijen en Hilversum waren plattelandsdorpen, gelegen in ambachtsgebieden onder de rook van de (stemhebbende) steden Dordrecht en Amsterdam. De ambachtsheer van Strijen was een Amsterdamse regent terwijl Hilversum direct onder de Staten van Holland viel. Bovendien verschilden deze plaatsen qua religieuze samenstelling: Delft en Strijen waren voornamelijk protestants, in Hilversum maakten katholieken een groot deel van de bevolking uit. Deze casussen zijn zo gekozen om te onderzoeken of de bestuurlijke positie of de religieuze overtuiging van de inwoners verschil uitmaakte bij de hulpverlening. Na een korte introductie van de casussen is dit hoofdstuk thematisch (per perspectief). Voor het perspectief van de slachtoffers onderzoek ik de hulpverzoeken van de drie stadbesturen. Bij het gewestelijk perspectief zijn de Delftse en Hilversumse casussen leidend en Strijen is het uitgangspunt voor de besluitvorming in de 'gevende' steden over deze verzoeken (derde perspectief). Collecte-uitschrijvingen, pamfletten, prenten en preken zijn de invalshoek voor de manier waarop donateurs overtuigd werden (vierde perspectief). Enkele andere casussen, waaronder De Rijn (1654 en 1657), Terschelling (1666), Schermerhorn (1699), Graft (1705) en Lutjebroek (1763), dienen ter aanvulling en verificatie.

De casussen

De Delftse Donderslag, 12 oktober 1654

Op 12 oktober 1654 ontplofte in het centrum van Delft het ‘Secreet van Holland’, het gewestelijke kruitmagazijn. De explosie, die volgens eigentijdse berichten tot in Texel te horen zou zijn geweest, veroorzaakte vele doden en gewonden en legde een groot deel van de stad in puin (Afb. 20).¹ Ruim 200 huizen werden weggevaagd, 300 huizen en veel publieke gebouwen – waaronder het stadhuis, de doelen en de gereformeerde kerken – raakten zwaar beschadigd.² Alleen de katholieke wijk bleef redelijk ongeschonden.³ Men vermoedde al snel dat de ramp was veroorzaakt door de onvoorzichtigheid van een commies van de Staten van Holland.⁴ Hulp van buren en naburige gemeenten kwam snel op gang.⁵ De ramp kreeg direct veel aandacht in de publieke media. Twaalf dagen later kondigde de Delftse Veertigraad een collecte voor de onvermogene slachtoffers af, te houden op 1 november ‘met de schaal bij de huisen binnen dese stad en jurisdictie’.⁶ In zijn nog in hetzelfde jaar gepubliceerde preek prees Petrus de Witte de Delftse solidariteit, waarvan hij hoopte dat die navolging zou krijgen in andere steden en provincies. Additionele geefdruk oefende hij nog uit door zijn lezers te herinneren aan de liefdadigheid van ‘uwe trouw-hertighe voor-ouders’ aan Leiden na het Ontzet (1574).⁷

---

¹ Petrus de Witte, *Delfschen donder-slagh ofte korte aenspraecke aen de bedroefde gemeynte van Delf* (Delft: Ian Pietersz Waalpot 1654) 2–3.

² AD 1 Oud-archief stadsbestuur Delft, inv.nr. 15.1 Resolutieboeken Veertigraad (1566- 4 jan 1650) 24 oktober 1654. Over de schade: *Brief uyt Delft verhalende de gruwelijke en verschrikkelijke ruine van een groot gedeelte der zelve stad, door het op-springen van het kruid-huys aldaar. Geschreven den 13. October 1654 (Thyspf 6417)* (Rotterdam: Johannes Naeranus 1654).

³ Dit leidde tot een katholiek-protestants polemiekje, zie hierover Meijer Drees, “Providential discourse”, 112.

⁴ Bijv. De Witte, *Delfschen donder-slagh*, 38–39.

⁵ *Ibid.*, 47–48.

⁶ AD 1 OAD inv.nr. 15.1, 24 okt 1654; De Witte, *Delfschen donder-slagh*, 49.

⁷ De Witte, *Delfschen donder-slagh*, 62–63.

Afb. 20 Gerbrand van den Eeckhout (1621-1674), *Delft na de explosie 1654*. Foto W. Sumowski, en W.L. Strauss. Drawings of the Rembrandt School, Vol. 3 (New York, 1980), via Wikimedia. Opgenomen in Jan Philipsz. Schabaelje, *Historisch verhael* (1654).

Strijen 'door het vyer verteert', 22 mei 1759

Op dinsdag 22 mei 1759 ontstond een grote brand in het dorp Strijen, gelegen in de Hoekse Waard. Al gauw was de oorzaak bekend: 'Men zegt, dat die *ysselyke* brand ontstaan is door *eene verfoeyelyke onvoorzigtigheid* en *onverantwoordlyke agteloosheid* van *eene vrouws-persoon*, die, *pek* smeltende en hetzelfde met *krullen* en ligte brand-stoffen aanstookende, is heenen gegaan [...]'.⁸ De vlam sloeg in de pan en binnen twee uur lag het grootste deel van de, voornamelijk met riet gedekte, huizen in de as. Het vuur was zo intens dat gouden en zilveren munten van de hitte smolten; 'rook en damp' waren in de verre omtrek te zien. Hermannus van Reverhorst, predikant in het naburige dorp Mijnsheerenland, kon ondanks zijn 'lange verre-kyker' vanaf de toren dan ook niets van de brand zien. De volgende dag

---

⁸ Hermanus van Reverhorst, *Stryen door het vyer verteert, voorgesteld in eene kerkelyke reden-voeringe [...]* (Dordrecht: Johan Georg Wittich 1759) 24 (cursivering bron).

bezoekt hij Strijen waar hij de zondag daarop de prediking hield. Deze preek werd als *Stryen door het vyer verteert* al in juli uitgegeven in Dordrecht en bevat het enige overgeleverde ooggetuigenverslag.⁹ Het was een ‘zeer bewegelyke predikatie’ geweest, aldus de *Nederlandsche Jaerboeken*, het enige periodiek dat uitgebreid verslag van de ramp deed en dat zich daarbij voornamelijk op deze preek baseerde. Een derde van huizen was vernield en zelfs de sluisdeuren waren tot aan de waterspiegel afgebrand.¹⁰ De meeste eigentijdse bronnen vermeldden bovendien dat dit ‘niet de minste’ huizen waren geweest. De kerk was gespaard gebleven, volgens Van Reverhorst door ‘Gods aanbiddelyke voorzienigheid’, net als de pastorie, het raadhuis en de huizen ten westen van de kerk (afb. 21). De predikant maande zijn toehoorders niet de eerste steen te werpen want de brand was niet de schuld van de timmermansvrouw maar een vingerwijzing Gods. Vlak na de brand kwamen de eerste hulpacties al op gang vanuit de omliggende dorpen en de stad Dordrecht die wagens met levensmiddelen stuurden om de eerste nood te lenigen. De collecte tijdens de bewogen preek van Van Reverhorst had niet minder dan 123 gulden opgebracht voor de slachtoffers.

Brand in Hilversum, 25 juni 1766

De brand in Hilversum ontstond ‘in het huis van een jood, zo men zegt, door het koken van oly of smeer’ en in enkele uren lag ruim de helft van het dorp in de as, zo’n 200 huizen en schuren, de kerk, de pastorie, het gerechtshuis en een aantal ‘fabrieken’.¹¹ De schade werd geschat op ‘meer dan zes tonnen gouds’. De ellende was met geen pen te beschrijven berichtte de *Oprechte Haerlemsche Courant* twee dagen later.¹² Het Amsterdamse weekblad *De Filosooph* kwam anderhalve week na de brand met een ingezonden rapportage waarin het ‘akelig toneel van verwoesting en elende’ beschreven werd. Enige honderden, eens welvarende, mensen waren van ‘huis en have, en kleederen, voedzel en dekzel beroofd’. De anonieme ooggetuige, mogelijk de doopsgezinde redacteur Cornelis van Engelen zelf,

---

⁹ Ibid., Voorrede en 24-27. Van Reverhorst had, naar eigen zeggen, de tekst binnen een week naar de drukker gebracht.

¹⁰ *NJ*, 1759 dl. 13-1, 687-682; citaat: 681. Verder hele korte berichtjes in: *Leydse Courant (1686-1902)* (Leiden) 29 okt; *OHC*, 27 dec (jaaroverzicht).

¹¹ Er waren in Hilversum veel weverijen die vooral gericht waren op de Amsterdamse markt.

¹² ‘Extract uit een brief van Hilversom van den 26 juny’, *OHC*, 28 juni 1766 (citaten). Ineke de Ronde, ‘De dorpsbranden van 1725 en 1766’, *Hilversums Historisch Tijdschrift ‘Eigen Perk’* 35 (2015) 162-177, aldaar 166-167.

memoreerde de onderlinge hulp en de solidariteit tussen de dorpsgenoten waarbij ‘de geest van secte en partyschap, welke anders de christenheid zo jammerlyk verdeelt, week voor een menschelyk mededogen, en roomschen en onroomschen beschouwden malkanderen niet anders dan als christenen en medeburgers’. De auteur stak het doel van zijn brief, een collecte voor de slachtoffers, niet onder stoelen of banken.¹³ In het dorp stonden tussen 27 juni en 18 september ‘[collecte]bussen langs de weegen’ waarmee 1072 gulden werd opgehaald bij de vele ramptoeristen die het dorp bezochten.¹⁴

Het perspectief van de slachtoffers: overtuigen overheid

De Delftse burgemeesters dienden al snel een hulpverzoek in bij de Staten van Holland, waarin zij als stemhebbende stad zelf zitting hadden.¹⁵ Zij onderbouwden hun verzoek als volgt. Allereerst werd duidelijk gemaakt dat het kruitmagazijn eigendom van de Staten was en dat de ontploffing te weeg was gebracht door een onvoorzichtigheid van ‘deselfs dienaar’.¹⁶ Daarmee werd de verantwoordelijkheid voor de ontploffing – en de schade – expliciet bij het gewest gelegd. Vervolgens werd de ‘totale destructie en[de] peuinhoop’ in de stad beschreven en het geklaag van de slachtoffers over het verlies van hun dierbaren en bezittingen. De slachtoffers, ‘die eerlijcke en welgestelde burgers geweest sijn’, waren niet in staat hun huizen weer op te bouwen en ook Delft, ‘als sijnde van overlange een afgaande stad’, kon dat niet betalen, aldus de burgemeesters die voorzagen dat de bewoners zouden vertrekken als hulp zou uitblijven. Alleen met hulp zou de stad in de toekomst weer kunnen bijdragen aan het ‘maintenue van de Staat’. Volgens de burgemeesters had Holland dus niet alleen een morele plicht om Delft te helpen maar ook een economisch belang. De Delftse bestuurders gebruikten het leed van de inwoners niet zozeer om emoties op te roepen als wel om de omvang van de ramp en de hulpeloosheid van de slachtoffers te benadrukken:

---

¹³ ‘Brand Hilversum. Ingezonden brief van 1 juli’, in: Cornelis van Engelen ed., *De Philosoph (1766-1769)* (Amsterdam 1766) 208–216. Over Van Engelen: Visser, ‘Verlichte doopsgezinden’, 147–148; N.C.H. Wijngaards, *Bloemlezing uit het werk van Cornelius van Engelen (1726-1793)* (Zutphen 1972) 9.

¹⁴ Volgens de boekhouder van de Gecom. Raden Govaerd van der Pot, *SAGV 004 Particulier archief Albert Perk, inv.nr. 99 Stukken betreffende de brand van 1766 en de daaropvolgende collecte, stuk 9 [verder: Collectelijst Pot]* stuk 9.

¹⁵ Rekest is opgenomen in *AD 1 OAD inv.nr. 15.1*, 24 okt 1654.

¹⁶ Cornelis Soetenes, ‘commi[e]s’ van de Staten van Holland, werd bij naam genoemd als de schuldlige.

[...] en niet als klagten gehoord werden van't verlies van de man over sijn vrouw, de vrouwe over haar man, de ouders over hare kinderen, de kinders over haar vader en moeder ende andere nabloetverwanten, behalven dat ontallijcke personen vande welke de klagten de suppl[ian]ten dagelijcx met tranen in de oogen voorekomen, die eerlijcke en welgestelde burgers geweest sijn, en[de] [...] nu van hare tijdelijcke middelen en levensnooddriftigheden ontbloomt ende berooft sijn [...] en[de] geen gelegentheijt nogte magt hebben, om deselve wederom op te bouwen [...].¹⁷

Het Strijense dorpsbestuur schakelde de hulp van de burgemeesters van Dordrecht in, die zij een concept van hun hulpverzoek voorlegden.¹⁸ De Dordtse bestuurders verzochten schout en schepenen van Strijen het rekest plus een taxatie van de schade op het Dordtse raadhuis persoonlijk te komen toelichten, daarna 'sullende het selve dan *door onse* worden gebracht ter plaatse, daar het behoort'.¹⁹ De Dordtse burgemeesters fungeerden dus als intermediair tussen het dorp en de Staten van Holland. Dat is op zich niet zo vreemd, want de lobby van plattelandsbesturen naar Den Haag verliep vaak via de dichtstbijzijnde stad of de ambachtsheer.²⁰ In dit geval is er geen enkele indicatie dat de ambachtsheer Mattheus Lestevenon, heer van Berkenrode en oud-regent van Amsterdam, zich het lot van Strijen heeft aangetrokken.²¹ Ook financieel lijkt hij de inwoners niet ondersteund te hebben, ook al was

---

¹⁷ AD 1 OAD inv.nr. 15.1, 11r–11v.

¹⁸ Het dorpsbestuur bestond uit een schout en zeven schepenen. De laatsten werden gekozen door de Staten van Holland en steeds voor een jaar (vanaf Pinksteren) aangesteld. De schout werd benoemd door de ambachtsheer. De meeste schepenen in 1759-1760 waren afkomstig uit Strijen en 'bouwman' (boer) van beroep. Ook de schout en dorpssecretaris Dirk Cornelis de Quartel (schout van 1751-1772) was in Strijen geboren als zoon van een graanhandelaar. De Quartel bekleedde dezelfde functies ook in het naburige dorp Westmaas Group.

¹⁹ Brief 7 juni: RAD 615 *Gemeente Strijen 1581-1813*, inv.nr. 158 [A tm D is mijn nummering] (mijn cursivering).

²⁰ Nobel, *Besturen*, 159; A.Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994) 279–280; Arjan Nobel, 'Elc liep met de zijnen inden hagh'. Hollandse dorpsbestuurders en hun belangenbehartiging bij de gewestelijke Staten, 1568-1700', in: Liesabeth Geevers en Griet Vermeesch eds., *Politieke belangenbehartiging in de vroegmoderne Nederlanden. De rol van lobby, petitie, en officiële delegaties in de politieke besluitvorming* (2014) 31–46.

²¹ Zijn naam werd, voor zover bekend, eenmaal gebruikt, en wel in een lijst met tien redenen voor de noodhulp (28 juni 1759) voor de advocaat fiscaal en opgesteld door 'AB' (mogelijk de Strijense schepen Bastiaan Ariens de Boer). De tiende reden is dat de Heer van Berkenrode 'zeer aangedaan over mijne en der arme ongelukkigen ingesetene schade' is en dat het 'buiten de gedagte van d'heer Berkenrode' was dat een gunstige beslissing over de hulpaanvraag zou uitblijven. RAD 615 *Gemeente Strijen 1581-1813*, inv.nr. 159 [A tm H is mijn nummering] C. Zie ook noot 94.

hij schatrijk.²² Wellicht speelde de problematische relatie met het dorp en de baljuw nog steeds of zijn afwezigheid als ambassadeur in Frankrijk.²³

Volgens het uiteindelijke rekest, dat op 12 juni 1759 door de Staten werd behandeld, bedroeg de schade 330.342 gulden. Van 'het voorheen soo florisante dorp' waren 102 van de 141 huizen door de vlammen verteerd, nog afgezien van schuren en stallen (afb. 21). Daarnaast was er veel schade aan meubilair en was een grote hoeveelheid koren verloren gegaan. Ondanks alle burenhulp dreigden de 'brave en voorheen welgegoede ingezetenen' van het dorp 'van honger en ongemak te vergaan'. De armenkas was ontoereikend en vele inwoners zouden voortaan 'met leedwezen de kost moeten tragten te zoeken', aldus het dorpsbestuur, dat daarmee bedoelde dat de inwoners zonder verdere hulp aangewezen waren op de armenzorg of de bedelarij.²⁴ Vooral het vertrek van de rijken zou nadelig zijn voor 's Lands Kas' meenden de Strijense bestuurders, die zich dan ook 'ampts- en pligtshalven' genoodzaakt voelden 'de vaderlijke ontferminge' van de Staten in te roepen.²⁵

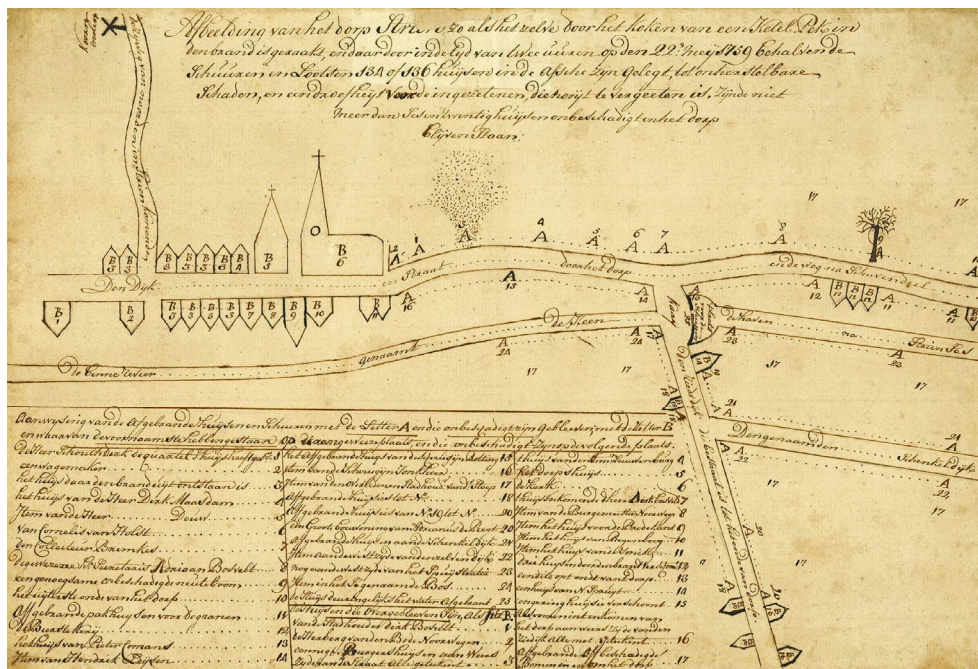
---

²² In 1743 werd zijn jaarinkomen op circa 50.000 gulden geschat, J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, 2 dln. (Haarlem 1903) II, 710.

²³ Over dit conflict: Martine Zoeteman, *Het bestuur van het oostelijk deel van de Hoeksche Waard tussen 1700-1780. Schouten en schepenen van 's-Gravendeel, Maasdam, Puttershoek en Strijen nader bekeken* (Doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1994) 49–53.

²⁴ Deze interpretatie wordt bevestigd door de Staten van Holland in *RAD 955 Ambachtsheerlijkheid Cromstrijen, inv.nr. 2974 Octrooi Staten van Holland tot vermindering van lasten en het aangaan van een lening door het dorp Strijen [...] 1759* [2].

²⁵ Rekest Strijen: *NA Raad van State 1.01.19.02, inv.nr. 36 (m 'Strijen')* [verder: *RvS Strijen*] 1–3.

Afb. 21 Schade in Strijen na de brand op 22 mei 1759. Collectie Oudheidkundige Vereniging Het Land van Strijen. Tekening, onbekende maker.

De Hilversumse dorpsbestuurders moeten vrijwel direct een hulpverzoek ingediend hebben want hun verzoek stond 2 juli 1766 al op de agenda van de Staten, een week na de brand en vijf dagen voor het verschijnen van *De Filosoof*.²⁶ Mogelijk moest het bericht in *De Filosoof* vooral Amsterdamse steun genereren voor het verzoek. Het dorpsbestuur wees er allereerst op dat het dorp een gewestelijk domein was, daarmee implicerend dat Holland de zorg voor het dorp had. Anders dan Strijen, wendde Hilversum zich dus direct tot de Staten, hun ambachtsheren, zonder tussenkomst van een nabije stemhebbende stad. De belangrijkste argumenten waren de omvang van de schade, de armoede waarin het dorp dreigde te vervallen nu ‘veele honderde menschen zijn berooft van hunne dagelyksche kostwinning’ en dat zij die zonder hulp ook niet zouden kunnen hervatten. De Staten werden, als ‘regte Vaders van het Vaderland’ die ‘niets meer ter harten gaat als de voorstand der waare Gereformeerde Religie’, verzocht het dorp weer in staat te stellen om godsdienst,

²⁶ Res. SvH, 560–562.

onderwijs, 'Regt en Policie' naar behoren te bevorderen en de 'noodlydende personen in hunne nood' te helpen.²⁷

Deze drie hulpverzoeken vertonen opmerkelijke overeenkomsten in de motivering van de hulpvragen. We kunnen daarin vijf, elkaar deels overlappende categorieën onderkennen. De meeste argumenten kwamen ook voor bij andere hulpvragen, zoals na het Engelse bombardement op West-Terschelling (1666)²⁸ en na de branden in De Rijk (1654 en 1657),²⁹ Schermerhorn (1699)³⁰ en Graft (1705).³¹

Als eerste werd steeds de noodzakelijkheid van de hulp benadrukt. Daarbij wezen bestuurders op de omvang van de schade, vaak met vermelding dat juist het meest welvarende deel van het dorp of de stad was verwoest. Ze onderstreepten daarbij steevast het onvermogen van de gemeenschap om de wederopbouw te bekostigen, ondanks alle burenhulp en eigen pogingen daartoe. Dit impliceert dat zelfredzaamheid voorop stond en noodhulp alleen acceptabel was als de gemeenschap, met lokale en regionale hulp, niet in staat was zelf de gevolgen te dragen.

Ten tweede wezen de verzoeken op de trouw van de getroffen plaats aan het gewest, waarmee de slachtoffers zichzelf als goede vaderlanders neerzetten. Dit tweede argument werd vaak gevolgd door een derde categorie argumenten, het lands- of gewestelijk belang van de wederopbouw (en dus van de hulp). Ook deze argumenten vinden we in de verzoeken van alle drie plaatsen. Zo wezen de Delftse magistraten, net als die uit Bergen op Zoom in het

²⁷ Rekest Hilversum: *Ibid.*, 10 sept, 740–742.

²⁸ 'Octrooi voor die Regeeringe op het West eijnde vander Schellingh' van 22 nov 1666, volledig geciteerd in: Anne Doedens en Jan Houter, '1666: De brand van Terschelling en Vlieland. Bijlagen 4-43' bijlage 29 <<https://www.annedoedens.com/teksten/>> [geraadpleegd 30 juli 2018].

²⁹ Voor 1654: RAA 0416 Gemeente De Rijk 1607-1816, *inv.nr. 188 Requesten aan de Staten van Holland om financiële bijstand, alsmede om collecte te mogen houde, wegens de grote brand. Concepten 1654.*; voor 1657: RAA 0416 Gemeente De Rijk 1607-1816, *inv.nr. 253 Octrooi SvH loterij, groot f.500.000,-, tbv gereformeerde en doopsgezinde armen.*

³⁰ Rekest geciteerd bij Werkgroep Schermerhorn, *De grote brand van Schermerhorn 300 jaar geleden. Loterijen, collectes en brandbestrijding op het Schermereiland* (Schermerhorn 1999) 11–12.

³¹ RAA 0418 Banne Graft en gemeente Graft, 1607-1970, *inv.nr. 630, stuk: Octrooi Staten van Holland van 11 juni 1707.* Hierin het rekest waarin Graft vraagt om 'afslag van de verpondinge voor de afgebrande huisjen' en een loterij naar voorbeeld van Schermerhorn in 1699. Daarnaast werd door Graft in het Noorderkwartier gecollecteerd wat circa 20.000 gulden opbracht. Ook de accreditatie van 1705 vermeldde de grote nood en dat de inwoners zonder hulp 'van honger, kommer en andere ongemacken staen te vergaen', 'Accreditatie van Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier, 6 aug 1705' RAA 0418 Banne Graft en gemeente Graft, 1607-1970, *inv.nr. 630 Eindrekening [...] brand 1705.*

vorige hoofdstuk, op het belang van hun stad voor de landsdefensie en memoreerden Delft en Strijen dat men steeds trouw alle financiële verplichtingen (belastingen, verplichte leningen) was nagekomen. Vaak werd daarbij vermeld dat de getroffen plaats voorheen welvarend – dat wil zeggen belastingbetalend – was geweest. Een gehucht als Graft kon in 1705 echter niet bogen op welvarendheid of zijn belang voor de Hollandse economie. Het dorpsbestuur beklemtoonde daarom dat de inwoners ondanks hun economische neergang van de laatste 40 à 50 jaar ‘sekers’ niet hadden nagelaten ‘met de meeste vaardigheid [en] yver, alle gemeenelandt gewoone en ongewoone lasten, naar ’t uitersten van hun geringh vermoogen, te voldoen’.³² Kortom, de slachtoffers waren altijd trouwe burgers en goede belastingbetalers geweest. Deze economische argumenten werden nog ondersteund met suggesties dat de verarmde slachtoffers zonder hulp in een zwervend bestaan zouden vervallen om vervolgens in hun thuisstad of elders terug te vallen op de armenzorg of erger, zoals bedelarij en landloperij. Wederopbouw was dus noodzakelijk om de gewestelijke inkomsten veilig te stellen en de sociale rust te behouden. De wederopbouw strekte, om de Rijper vroedschap te citeren, dus ‘tot interest ende prejudicie vant gemeen’.³³

Met argumenten uit de vierde categorie probeerden de bestuurders van getroffen steden of dorpen vertrouwen te wekken in de slachtoffers en de collecte. Daarbij benadrukten zij dat de slachtoffers door het noodlot getroffen waren en dat zij als goede burgers de ondersteuning meer dan waard waren. Alle verzoeken stipuleerden dat de getroffen gemeenschap *als collectief* geen schuld had aan de ramp. In Deel I zagen we dat vervolgte buitenlandse geloofsgenoten moesten bewijzen dat ze geen rebellen waren, maar slachtoffers van religievervolging. Binnenlandse slachtoffers moesten aantonen dat de ramp niet te wijten was aan de gemeenschap, maar veroorzaakt was door de onvoorzichtigheid van een individu dan wel door natuur- of oorlogsgeweld. Door aanvullende maatregelen te suggereren, zoals het voorstel van het Strijense dorpsbestuur om de collecte-opbrengst onder supervisie van de Dordtse burgemeesters te plaatsen, kwamen de slachtoffers nog verder

---

³² RAA 0418 *Graft inv.nr. 630 Octrooi SvH*. Het dorp Graft ‘met Graftdijk en ’t Noordeijnde’ was ‘ontbloot’ geraakt van alle koophandel, het inwonertal was sterk afgenomen en het aantal huizen was met 150 verminderd, waardoor de kerken en de ‘armenbesorgers’ het al voor de brand niet konden bolwerken. Volgens van Deursen begon de economische neergang van Graft zich eind zeventiende eeuw te openbaren en was de brand van 1705 de laatste druppel, Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 10.

³³ RAA 0416 *inv.nr. 188*, 27 feb 1659.

tegemeet aan de zekerheid die overheden (en gevers) wilden over de juiste besteding van hun donaties.

Argumenten van humanitaire aard (categorie 5) kwamen eveneens in alle hulpverzoeken voor. Natuurlijk had men ‘menselyk mededogen’ en deernis met de arme slachtoffers en stadsbestuurders appelleerden daaraan met voorspellingen dat de slachtoffers zonder hulp zullen vervallen in armoede of van honger zullen omkomen.³⁴ Deze op zichzelf humanitaire argumenten werden in de stedelijke hulpverzoeken vrijwel altijd direct verbonden aan de noodzaak armoede en bedelarij te voorkomen ten behoeve van ’s land financiën en, impliciet, ter voorkoming van sociale onrust. De stadsbesturen gebruikten humanitaire argumenten vooral ter ondersteuning van argumenten uit de vier andere categorieën: als een op zichzelf staand argument speelden ze op bestuurlijk niveau slechts een beperkte rol.³⁵ Het ligt voor de hand dat stadsbestuurders, die er op uit waren hun verzoeken gehonoreerd te krijgen, deze strategisch formuleerden en dus die argumenten gebruikten waarvan zij verwachtten dat die het gewest zouden overtuigen en dat zij die verpakten in ‘ambtelijke’ taal waarin voor emoties geen plaats was.

Gewestelijk perspectief

Wat voor hulp vroegen de slachtoffers aan het gewest en welke overwegingen speelden een rol bij de besluitvorming daarover? De hulpverzoeken laten een grote overeenkomst zien in het soort maatregelen waarom slachtoffers vroegen, hoewel ze in de details natuurlijk wel verschilden. Slachtoffers vroegen veelal om een gewestelijke collecte en verschillende belastingmaatregelen, soms aangevuld met verzoeken op het gebied van hypotheek, rente of gegarandeerde leningen. Ook werd wel gevraagd om toestemming voor een loterij voor de slachtoffers, zoals door De Rijk in 1657 en Graft in 1705. Hulpverzoeken leidden doorgaans tot een onderhandelingsproces tussen de getroffen stad en de steden in de Statenvergadering. We zagen dat al bij Bergen op Zoom en ook de afhandeling van het Delftse verzoek is daarvan een goed voorbeeld. De Delftse onderhandelingen zijn bovendien van belang omdat ze inzicht geven in vroegmoderne opvattingen over noodhulp.

---

³⁴ Zie noten 13 (*De Filosoof* over Hilversum), 17 (Veertigraad Delft), 67 (Gecom. Raden over Strijen).

³⁵ Zie definitie humanitair in Inleiding.

Ze tonen tevens hoe stadsmagistraten dachten over de bestuurlijke verantwoordelijkheden van het gewest en – met enige voorzichtigheid omdat er sprake kan zijn van bewust overvragen als strategie – welke verwachtingen zij hadden van gewestelijke solidariteit.

Het Delftse verzoek kwam in essentie neer op een provinciale collecte, belastingmaatregelen en versoepeling van de hypotheekregels (Tabel 12). Maar voordat de aanvraag behandeld kon worden, moest er eerst een definitieve, door gewestelijke inspecteurs goedgekeurde, schadespecificatie komen.³⁶ De Statenvergadering behandelde het Delftse verzoek op 27 november. De gevraagde belastingmaatregelen (punten 2, 3, 7 en 8) moesten eerst voorgelegd worden aan de Gecommitteerde Raden. De overige punten (4, 5, 6) ‘toucheerde[n] het interest en de gerechtigeydt van eenighe particulieren’ (waren civielrechtelijk) en werden belegd bij het Hof van Holland.³⁷ Voor het collecteverzoek werd, pas op 21 januari 1655, een aparte commissie ingesteld van vertegenwoordigers van zeven steden. De adviezen van de Raden en de collectecommissie werden op 17 maart behandeld waarna op 24 maart, ruim vijf maanden na de ramp, een besluit werd genomen.³⁸ De Raden adviseerden vrijdom van verponding op alle huizen (punt 2) voor twee jaar (in plaats van de gevraagde zeven jaar), op voorwaarde dat de collecte kwam te vervallen. De vrijdom van verponding op herbouwde huizen (punt 3) moest beperkt worden tot de standaardvrijstelling van veertien jaar (in plaats van de gevraagde 25 jaar).³⁹ Met punten 7 en 8 gingen de Gecommitteerde Raden akkoord.

---

³⁶ *Res. SvH*, 10 dec 1654. Deze controle gebeurde in alle casussen.

³⁷ *Ibid.*, 408, 426–427, 12 resp. 27 nov, 18 dec 1654, 21 jan 1655.

³⁸ *Ibid.*, 54–56, hierin ook het advies van de Gecom. Raden.

³⁹ Deze regeling, die sinds 1623 bestond, was vlak voor de Delftse ramp, op 29 september 1654, nogmaals bevestigd vanwege de actualisering van het verpondingscohier, *Ibid.*, 374–378, 29 sept 1654. De regeling van 1623 hield in dat de Staten de steden toestonden ‘nieuwe getimmerten’ 14 jaar vrijdom van verpondingen te verlenen (ter stimulering van nieuwbouw). Bij herbouw gold 14 jaar het tarief van het oude huis en daarna pas het (doorgaans hogere) tarief voor het nieuwe huis. J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst [...]*, 3 vols (7 dln.) (Amsterdam 1760) Vol II, 4213–424; M. van der Pot, ‘Verhandeling over de belasting in Holland, bekend onder den naam de Ordinaire Verponding’, in: *Staatkundige Academie, verhandelingen over [...] vaderlandse historie en rechten. Eerste deel* (Leiden 1792) 261–390, aldaar 294–300.

Tabel 12. Verzoek Delft, adviezen aan Staten van Holland en concessies, 1655

	Verzoek Delft, 24 okt 1654	Adviezen GR, Cie, HvH	Besluiten SvH
1	Provinciale collecte	GR & Cie: voor 2 jaar (29.495 p jr), (alleen binnen de stad), in plaats van een collecte	Voor 4 jaar (=118.000 gld), in plaats van een collecte
2	Algehele vrijdom verponding voor 7 jaar		
3	Nieuwgebouwde en geruïneerde, nieuw op te bouwen, huizen: vrijdom verponding voor 25 jaar	Gr: 14 jaar (standaardregeling)	Conform advies
4	Idem, remissie van interesten en renten	HvH: bescherming slachtoffers ramp tegen schuldeisers	Conform advies
5	Geruïneerde huizen: uitstel van hypotheekaflossingen voor 3 jaar		
6	Preferentie voor hypotheeken voor wederopbouw		
7	'Vervallen huizen': vrijdom 40 ^e penning op hypotheeken en bij verkoop, voor 6 jaar	GR: Akkoord	Conform advies
8	Vrijdom impost grove waren voor 6 jaar	GR: Akkoord ⁴⁰	Conform advies

Bronnen: AD OAI inv.nr. 15 Res. Veertigraad (verzoek Delft). Advies GR van 16 feb 1655 in Res. SvH van 17 mrt; advies HvH van 18 dec 1654 in Ibid., 8 mei. Res. SvH, 24 mrt 1655 (advies GR/Cie) & 8 mei (advies HvH).

Legenda: GR: Gecommitteerde Raden; HvH: Hof van Holland; Cie: collectecommissie

De Staten namen in hun definitieve besluit de adviezen over, met uitzondering van het advies over de collecte en de algehele vrijdom van verponding (punten 1 en 2). De vrijdom van verponding op alle huizen binnen de stad werd 'mede gelet op de gelegentheydt ende constitutie van des Landts Finantien' vastgesteld op vier jaar.⁴¹ In de kantlijn bij het verslag van 17 maart staat genoteerd dat dit *in plaats van* de collecte kwam 'die daer mede cessen soude'. Klaarblijkelijk was er weerstand tegen een provinciale collecte en werd die ingewisseld voor een vierjarige vrijdom van verponding op *alle* huizen. Zo meende de Haarlemse vroedschap, die zitting had in de collectecommissie, dat hulp niet uit een collecte maar uit 'de beurse vant gemene lant' moest komen.⁴² Dat de collecte gevoelig lag blijkt ook uit een melding hierover in de Delftse Veertigraad op 15 maart:

Bij den Heere Burgemeester Welhoek geprooneert sijnde of de Heeren Veertigen en[de] vroetschappen niet soude connen goetvinden (vermits tot de collecte aan de Heeren

⁴⁰ Zonder verdere restricties maar waarschijnlijk werden alleen grove waren voor herbouw bedoeld.

⁴¹ Res. SvH, 24 mrt 1655, 87.

⁴² NHA 3993 Stadsbestuur Haarlem, inv.nrs. 321-433 Resoluties vroedschap, 1579-1813 [verder: Res Vr.] inv.nr. 334, 1v en 2r, 12 jan 1655.

Staten van Holland en Westvriesland tot subsidie van de ingezetenen deser stad [...] weijnig off geen apparantie was) [...] te authoriseren [...] dat in plaatse vande collecte de resterende vijff versogte jaren tot innehoudinge vande verpondinge over de stad ende jurisdictie vanden mogte geconsenteert werden.⁴³

De Veertigraad gaf daarop permissie de collecte te laten vallen in ruil voor vijf jaar algehele vrijdom van verponding in plaats van de oorspronkelijk gevraagde zeven jaar, die 'bij de gecom[mitteerde] Raden in haar advies was gedifficulteerd'. Deze citaten maken duidelijk dat de Staten weinig trek hadden in een gewestelijke collecte en dat ook de duur van de algehele vrijdom van verponding een punt van discussie was. Als compromis kenden de Staten vier jaar algehele vrijdom van verponding toe en verviel het collecteverzoek. De Raden begrootten dat dit jaarlijks 29.495 gulden zou opleveren, totaal bijna 118.000 gulden, aan nog inbare verponding op onbeschadigde en lichtbeschadigde gebouwen die de stad niet aan het gewest hoefde af te dragen. Over de privaatrechtelijke punten (4, 5 en 6) werd pas op 8 mei 1655 een besluit genomen ook al bracht het Hof al op 18 december een advies uit.⁴⁴ De Staten besloten conform het advies dat de slachtoffers bescherming kregen tegen schuldeisers. Daarmee intervenueerden de Staten dus in privaatrechtelijke juridische overeenkomsten tussen huiseigenaren en eerdere schuldeisers.⁴⁵

Alle maatregelen waren er dus op gericht om herbouw te faciliteren en te stimuleren. Voor de Delftse huiseigenaren betekende het plan dat het stadsbestuur geld beschikbaar had voor de herbouw, dat bouwmateriaal voor zes jaar vrijgesteld was van directe belastingen (8) en bescherming tegen schuldeisers (4-6). Voor die huiseigenaren die niet konden of wilden herbouwen werd verkoop goedkoper (7). Als we de belastingreducties voor Delft vergelijken

---

⁴³ *AD 1 OAD inv.nr. 15.1*, 15v–16r.

⁴⁴ *Res. SvH*, 1654, 451; 1655, 175.

⁴⁵ Deze resolutie bepaalt dat 1) een getroffen ingezetene die door de ramp (bijna) zijn gehele bezit kwijt geraakt is en die door een crediteur wordt aangesproken ofwel zijn schuld krijgt kwijtgescholden, ofwel een andere billijke regeling aangeboden krijgt, en 2) dat een ingezetene, die geld krijgt om zijn door de kruitramp geruïneerde huis te herstellen en die dat geld ter beschikking stelt aan een minvermogende lotgenoot een hypotheek zal krijgen op het door die minvermogende gerepareerde huis en dat die hypotheek ingeval van executie voorrang zal hebben boven eerder gevestigde hypotheeken op datzelfde huis. Het gaat dus over een verzwakking van de positie van eerdere schuldeisers van door de kruitramp getroffen inwoners van Delft, zodat de laatsten als gevolg van de kruitramp niet failliet zullen gaan. We zagen iets vergelijkbaars al bij Bergen op Zoom.

met die voor het dorp De Rijk na de zware brand eerder dat jaar (Tabel 13), valt op dat beide plaatsen vergelijkbare belastingconcessies kregen.⁴⁶ Delft kreeg door de *algehele* vrijdom van verponding wel een veel grotere subsidie dan De Rijk.⁴⁷ Ook spraken de Staten in het geval van Delft geen steun uit voor stedelijke collectes, wat weer wel gebeurde voor Hilversum, Strijen en Schermerhorn.⁴⁸ Het punt is niet de omvang van de steun maar dat de Staten dorpen en steden op vergelijkbare wijze behandelden. Het beleid gold iedereen, maar de exacte maatregelen werden bepaald door het onderhandelingsproces en de omstandigheden.

Tabel 13. Verzoek van en concessies De Rijk, 1654

	Verzoek kerkenraad De Rijk 1654 ⁴⁹	Octrooi Staten van Holland, 7 mrt 1654
1	Herstel kerk, predikantenhuis, schoolhuis, weeshuis op kosten SvH	Afgewezen. Later (juli 1655) alsnog 4000 gulden. ⁵⁰
2	Vrijdom hele en halve verponding op herbouwde huizen voor 30 jaar	Vrijstelling voor 14 jaar
3	Vrijdom 40 ^e penning op 'transport' [van huizen] en hypotheke voor 30 jaar	Vrijstelling voor 14 jaar
4	Vrijstelling impost grove waren voor 30 jaar	Vrijstelling voor 6 jaar
5	Vrijdom op consumptiemiddelen	Afgewezen

Bronnen: Verzoek De Rijk in RAA 0416, inv.nr. 188, inv.nr. 253 [octrooi SvH 1654 en gift in RAA 0416, inv.nr. 253 [stukken 10 en 16].

⁴⁶ De brand in de nacht van 6 op 7 januari in de Rijk had alle publieke gebouwen, behalve het raadhuis, en meer dan 500 van de 'beste huizen aldaer totte de gront toe geruijneert', aldus het hulpverzoek. *RAA 0416 inv.nr. 188*, inv.nrs 188 en 253 [Octrooi SvH, 7 mrt 1654].

⁴⁷ Na de tweede brand in 1657, waarbij zo'n 70 woonhuizen verloren gingen, kreeg de Rijk opnieuw dezelfde concessies als in 1654 plus toestemming om een loterij te houden. Op 23 mei 1659 kreeg het dorp nogmaals 4000 gulden subsidie voor het herstel van publieke gebouwen. Octrooi 27 dec 1657 *Ibid.*, inv.nr. 253 [stuk1]; *Ibid.*, inv.nr. 188, 5. Mogelijk werd deze subsidie betaald uit het kerkelijk comptoir, maar dit wordt niet vermeld bij W. van Beuningen, *Het Geestelijk Kantoor van Delft. Eene bijdrage tot de geschiedenis der geestelijke goederen en van den vroegeren kerkelijken toestand van onderscheidene gemeenten in een gedeelte van Holland* (Arnhem 1870).

⁴⁸ Dat sluit niet uit dat in de buurt van Delft toch gecollecteerd werd, steden en dorpen waren hierin immers autonoom. In Leiden, Haarlem, Amsterdam en Alkmaar zijn geen lokale collectes voor Delft aangetroffen.

⁴⁹ De kerkenraad vroeg niet om een gewestelijke collecte, maar benaderde collega's in de buurt voor kerkelijke collectes.

⁵⁰ Het verzoek van De Rijk om herstel van de publieke gebouwen op kosten van Holland werd afgewezen. Daarop initieerde de gereformeerde kerk van De Rijk alsnog stedelijke collectes. Uit een brief ter begeleiding van de collecte-reis van predikant Petrus Prillinius blijkt dat de Staten na herhaalde verzoeken alsnog een bedrag schonken, maar 'considerende de swaare lasten daar tgemeene lant in vervallen is ende schaarsheijt vander selfs finantien niet meer als een somme van 4000 gulden', *RAA 0416 inv.nr. 188*, inv.nr. 253 [stuk 16], juli 1655. Van Beuningen vermeldt deze gift niet, maar zijn boek bevat geen volledig overzicht van alle giften uit het comptoir, Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*.

De noodhulp aan De Rijk en Delft werd dus betaald uit de toekomstige bijdrage van de getroffen plaats aan de gewestelijke belastingen, maar ook deze vorm van noodhulp ging uiteindelijk toch ten koste van de ‘gemene beurse van ‘t land’.⁵¹ Helaas geven de bronnen weinig uitleg over de afwijzing van de collecte, maar het ligt voor de hand dat de hoge belastingdruk, de slechte economische situatie en de ‘schaarsheijt vander selfs finantien’ na de zojuist beëindigde Engelse Oorlog (1652-1654) van invloed waren.⁵² Maar behalve de economische toestand en de beperkte financiële armslag, konden bij de besluitvorming over noodhulp ook andere overwegingen meespelen, zoals blijkt uit de afwikkeling van het Hilversumse hulpverzoek een eeuw later.

Het Hollandse noodhulpbeleid

Het Hilversumse hulpverzoek van 1766 bestond uit een vijftal onderdelen (Tabel 14). Ten eerste een provinciale collecte onder alle ingezetenen voor de ‘noodlydende inwoonders van Hilversum’. Ten tweede het herstel van de kerk, de toren, de pastorie en het recht- en schoolhuis uit ‘sLands Middelen’ zoals volgens de Hilversummers in 1618 (!) ook voor Laren was gedaan. Vervolgens een aantal belastingverminderingen en, ten vierde, autorisatie voor een lening om eigenaren van afgebrande gebouwen tegemoet te komen, ten laste van Hilversum maar ‘onder garantie van de Staten’ zoals ‘in 1750 voor Bergen op Zoom’. Tot slot verzocht het dorpsbestuur om de benodigde aanbevelingen gratis te verstrekken.⁵³ De Staten besloten advies te vragen aan de Haagse Gecommitteerde Raden die bovendien werden geautoriseerd alvast maatregelen te nemen in lijn met wat ‘in een soortgelijk geval’, bij de brand in Strijen zeven jaar eerder (Tabel 15), was gedaan maar, zo voegden de Hoogmogenden eraan toe, ‘met de minste ondiens van ‘s Lands Finantie’.⁵⁴

---

⁵¹ In Holland werd de verponding ‘gecollecteerd’ door stedelijke functionarissen aan de hand van kohieren waarin per perceel het te betalen bedrag was opgenomen. Geïnde verpondingen werden afgedragen aan de gewestelijke ontvanger-generaal. R. Liesker en Wantje Fritschy, *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden, dl. IV: Holland (1572-1795)*. RGP KS 100 (Den Haag 2004) 59.

⁵² E.H.M. Dormans, ‘De economie en de openbare financiën van de Republiek’, in: J.Th. de Schmidt e.a. eds., *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 89–110, aldaar 103. Citaat is uit het antwoord van de Staten op het hulpverzoek van De Rijk, zie noot 50.

⁵³ Het verzoek integraal opgenomen in: *Res. SvH*, 740-743 (10 sept 1766). Dit is een uitgebreidere versie van het verzoek in *Ibid.*, 2 juli 1766, 560–562.

⁵⁴ *Res. SvH*, 2 juli 1766, 560–562.

Het advies over de collecte voor Hilversum werd op 4 juli al afgehandeld.⁵⁵ De Raden waren van mening dat de ramp compassie vereiste en maakten geen bezwaar tegen een beperkte en kortdurende vermindering van de belasting op consumptie zoals ook aan Strijen was toegestaan. In beide gevallen ging het om subsidie op graan.⁵⁶ Omdat er nog onduidelijkheden waren over de schade en de omstandigheden van de ramp kon nog geen definitief advies uitgebracht worden, alleen het collecteverzoek duldde geen uitstel omdat daarvan ‘meerder vrugt nu, als na verloop van tyd, is te verwagten’. Met andere woorden, de Raden veronderstelden dat een collecte vlak na de brand, dus op het hoogtepunt van alle publiciteit daarover, meer zou opbrengen en dus een minder grotere aanslag op de algemene middelen zou betekenen. Toch moest een generale collecte voor Hilversum worden afgewezen omdat de Staten daartegen bij Strijen ‘met reede swaarigheid’ hadden gemaakt. Helaas zijn de redenen daarvan niet vermeld in het advies of het besluit over de Strijense collecte.⁵⁷ Wel mocht het Hilversumse stadsbestuur, net als indertijd dat van Strijen, die steden in Holland benaderen ‘alwaar sy sullen oordeelen sulks met vrugt te kunnen doen’. Verder stelden de Raden voor het collectegeld onder gecombineerd toezicht te plaatsen van henzelf en de burgemeesters van Amsterdam, de dichtstbijzijnde stad.⁵⁸ De Staten namen de adviezen over, maar belegden het toezicht alleen bij de Raden, die er bovendien op moesten letten dat de collectanten alleen bescheiden reis- en ‘[ver]teerkosten’ zouden krijgen.

Na terugkomst van hun reces, bespraken de Staten op 10 september het definitieve advies van de Raden - en dan met name de schadevergoeding (Tabel 14). De opgegeven schade aan huizen en goederen was ruim 360.000 gulden, waarvan 200.000 aan particuliere huizen. De Raden, die een eigen inspecteur naar Hilversum hadden gestuurd, koesterden echter ‘sterke vermoedens’ dat men daarbij niet ‘ter goeder trouw’ had gehandeld.⁵⁹ Hilversum had 220 verbrande gebouwen opgegeven, de inspecteur hield het op slechts 153. Desondanks was de verwachting dat de schade aanzienlijk was.

---

⁵⁵ Opgenomen in *Ibid.*, 570-572 (4 juli 1766).

⁵⁶ Tabel 14 punt 3.5; Tabel 15 punt 1a.

⁵⁷ Resolutie over Strijen: *Res. SvH*, 21 juli 1759; advies Gecom. Raden: *NA RvS Strijen*, 3–9.

⁵⁸ De distributie van het collectegeld en de lening voor Strijen werd belegd bij de Gecom. Raden en de Dordtse burgemeesters, zie Bijlage III. Vrgl. Nobel, *Besturen*, 158–159.

⁵⁹ De schade-opgave was 360.811 gulden, exclusief de schade aan de kerk en het kerkhof. De predikant claimde zijn schade van 10.000 gulden niet. *Res. SvH*, 746, 10 sept 1766.

Tabel 14. Verzoek adviezen en concessies Hilversum, 1766

Verzoek Hilversum	Advies Gecommitteerde Raden, 4 juli (collecte) & 10 sept. Besluit Staten van Holland conform advies.
1 Provinciale collecte 'onder alle ingezeetenen van den lande'	Afgewezen; Wel: steun voor stedelijke collectes (conform Strijen 1759)
2 Herstel & onderhoud publieke gebouwen uit gemene landsmiddelen tbv 'Godsdienst, schooldienst, regt en policie' (zoals in 1618 voor Laren)	Afgewezen; Wel: subsidie van 10.000 gld uit 'comptoir van de kerkelijke goederen en inkomsten'. ⁶⁰ Voor de rest: lening
3 Belastingmaatregelen: <i>Voor verbrande panden:</i> 1. Afschrijving van <i>verschuldigde</i> belastingen (verponding en van de 100 ^e & 200 ^e penning (i.e. buitengewone verponding)) 2. Vrijdom van ordinaris en extraordinaris verponding voor 20 jaar 3. Vrijdom van Graaflijkheids cijzen, renten, recognitiën, tollens 4. Vrijdom van impost op de waag en grove waren, alsmede voor de benodigde zegels (mits herbouw met 'aarde [dak]pannen') <i>Voor verbrande percelen:</i> 5. Vrijdom van "sLands middelen"	<i>Voor verbrande panden:</i> 1. Vrijstelling van ordinaris & extraordinaris verponding over 1765 en 1766 (totaal: 1870 gld) 2. Akkoord (1767 t/m 1786, totaal 24.368 gld), (conform Strijen) 3. Vrijdom tollens voor bouw materiaal 4. Vrijdom grove waren voor herbouw <i>Voor verbrande percelen:</i> 5. Vrijstelling quotisatie van gemaal voor degenen die noodgedwongen moeten inwonen (i.e. brood tegen ca 1/3 vd gewone impost) van 1 juli 1766-1 juli 1767
4 Verzoek om lening met 'matige interest' te mogen afsluiten onder garantie van de SvH (zoals in 1750 voor Bergen op Zoom)	Akkoord, tegen max 3-3,5% rente tlv degenen die daarvan profiteren (i.e. eigenaren herbouwde huizen)
5 Aanbevelingsbrieven SvH zonder 'het klein zegel' (zonder belasting)	Alleen octrooi lening gratis

Bronnen: Verzoek Hilversum zoals opgenomen in Res. SvH, 740-743 (10 sept); adviezen Gecommitteerde Raden en besluiten Staten van Holland in Ibid, 570-572 (4 juli) en 743-756 (10 sept).

Dit advies toont hoe men indertijd dacht over schade(vergoeding). De Gecommitteerde Raden meenden dat men zich, ondanks alle compassie met de slachtoffers, moest houden aan 'de gronden en maximes, welke van ouds her en altoos' in acht zijn genomen. Die luidden dat schade door brand of andere ongelukken aan huizen en goederen 'eenig en alleen' voor rekening komt van de eigenaren, zonder recht op vergoeding 'tot laste van den lande'.⁶¹ Ten tweede, mogen belastingen niet gebruikt worden om daaruit 'gratificatien of dedommagementen te accordeeren aan soodanige die door brand schaade hebben geleden, waarom [daarvan] ook in de registers van U. E. Groot Mogenden seer weinig voorbeelden worden gevonden', aldus de Raden. En in die gevallen was nooit meer toegestaan dan een

⁶⁰ Bevestigd bij Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*, 25.

⁶¹ Het advies is opgenomen in *Res. SvH*, 10 sept 1766, 743-756 (mijn cursivering).

‘remissie van het geene sy weegens ‘slands lasten verschuldigt waaren of ook wel vrydom van deselve voor eenige jaaren voor het toekomende’. Alleen in het geval van Strijen was een extra bedrag (van 58.250 gulden⁶²) gegeven voor de aflossing van de lening, maar dat was een uitzondering en moest niet nagevolgd worden om geen ‘voor de finantien van U Edele Groot Mogenden soo schadelyke grond voor volgende gevallen te leggen’. Kortom, precedentwerking moest voorkomen worden. Alleen (beperkte) belastingvrijstellingen mochten worden verleend, maar geen schadevergoeding of giften. Ter ondersteuning verwezen Raden naar eerdere branden, zoals die in Hilversum in 1725 waarbij ook geen collecte of gratificaties waren toegekend en Geervliet in 1743, waarvoor helemaal niets was gedaan.⁶³ In overeenstemming met deze opvattingen beperkten de Raden hun advies tot een aantal belastingmaatregelen, met als belangrijkste de vrijstelling van ordinaris en extraordinaris verponding van afgebrande huizen voor twintig jaar zoals Strijen, wat meer was dan de standaardregeling. Daarnaast adviseerden ze vrijdom van tollens en imposten op bouwmaterialen mits men de huizen herbouwde met dakpannen in plaats van riet en een kortdurende vrijstelling van belasting op het gemaal, dus een lagere broodprijs voor degenen die hun huis verloren hadden en bij anderen moesten inwonen.

---

⁶² Tabel 15, punt 1b. Dit was de totale remissie van ordinaris verponding over 10 jaar, *Ibid.*, 21 juli 1759, 887.

⁶³ Brand Hilversum 30 april 1725: *Ibid.*, 16 mei, 20 juli 1725. De Staten wezen het Hilversumse collecteverzoek direct af, zonder advies van de Gecom. Raden in te winnen. Dat deden ze wel over de belastingreducties (op turf, kolen, zout en zeep). De reden voor de afwijzing werd helaas niet vermeld. Bij Geervliet beperkte de hulp zich tot herstel van de pastorie op kosten van de Staten. De zittende predikant werd vrijgesteld van huur, maar er was geen compensatie voor andere slachtoffers, Res SvH 25 sept 1743, Cornelis Cau e.a., *Groot Placaet-boeck [Staten Generael, Staten van Holland, Staten van Zeeland] 1658-1797, 10 dln.* (Den Haag 1658) DI VII, 680-691.

Tabel 15. Verzoek en concessies Strijen, 1759

Verzoek Strijen	Advies Gecommitteerde Raden van 2 juli, ongewijzigd overgenomen door Staten van Holland op 21 juli 1759
1 t.b.v. 'behoefte ingezeeten':	a. 50% reductie op de belasting op rogge voor de allerarmsten (naar oordeel van de schout, gerecht en belastinggaarder) tot 31 december 1759
a. Vrijdom impost op het gemaal en de consumptiemiddelen	b. 1) Lening voor de wederopbouw van 50.000 gld, t.l.v. Strijen, tegen max 3%, vrij van 100 ^e en 200 ^e penning (totaal incl. rente: 58.250 gulden) &
òf	2) Subsidie uit verponding voor 10 jaar (totaal 58.250 gulden) voor aflossing van de lening
b. Subsidie uit de ordinaris verpondingen van de landerijen onder de jurisdictie van Strijen	c. Vrijdom 40 ^e penning op verkoop huizen en erven
2 Gewestelijke collecte	Steun voor stedelijke collectes, mits betreffende stadsbesturen instemmen
3 Vrijdom impost op middelen voor wederopbouw van huizen	Akkoord voor huizen en schuren (geen termijn), mits herbouw met dakpannen
4 Vrijdom alle verpondingen voor 25 jaar	Vrijdom verponding op huizen die worden herbouwd voor 20 jaar miv 1760

Bronnen: Verzoek Strijen en advies Gecommitteerde Raden opgenomen in NL-HaNA Raad van State 1.01.19.02 inv.nr. 36 (m 'Strijen'); besluit Staten van Holland: Res SvH 886-890 (21 juli 1759).

De Raden hadden inmiddels ook de regels ten aanzien van de publieke gebouwen nageplozen en vastgesteld dat deze sinds 13 april 1584 'onder den bedryve van het dorp' vielen. Dat Hilversum rechtstreeks onder de Staten van Holland viel, veranderde daar niets aan, aldus de Raden. In de resolutie van 1584, opgesteld omdat de vele verzoeken om kerkherstel een algemene regel vereisten, kregen 'wethouders' permanent toestemming om de middelen voor kerkherstel te heffen onder de ingezetenen, daarvan 'eegene uytgesondert'.⁶⁴ Dat betekende dus dat leden van andere religieuze gezindten ook moesten meebetalen aan het herstel van gereformeerde kerken. De achterliggende gedachte was hoogstwaarschijnlijk dat gereformeerde kerken ook een aantal publieke functies vervulden, zoals dopen, trouwen en begraven, en dat kerkgebouwen eigendom waren van de civiele overheden. Ook hadden de Raden in de resoluties van 1618 niet teruggevonden dat de Larense kerk op gewestelijke kosten was hersteld, zoals het Hilversumse bestuur had beweerd. Maar omdat de Staten in uitzonderlijke gevallen hadden bijgedragen aan kerkherstel uit 'het comptoir van de kerkelijke goederen en inkomsten', de na de Reformatie

⁶⁴ Res. SvH, 203, 218, 222 ('generale acte') 11 en 13 april 1584.

genaaste katholieke kerkgoederen, adviseerden de Raden een subsidie van 10.000 gulden voor de kerk, de pastorie, het schoolhuis en een tijdelijke kerkloods.⁶⁵ Voor de rest van de kosten moest Hilversum een lening afsluiten tegen niet meer dan 3-3,5 procent aldus het advies en de herbouw moest onder toezicht van de Gecommitteerde Raden worden aanbesteed en uitgevoerd.⁶⁶

Ook in de Strijense casus deden de Raden een duidelijke uitspraak, namelijk dat de ‘menschelijkheid’ vereiste dat men de slachtoffers tegemoetkwam, maar dat ook voorkomen moest worden dat degenen die niets of bijna niets hadden verloren profiteerden van de maatregelen.⁶⁷ Noodhulp was dus alleen bedoeld voor slachtoffers die niet bij machte waren zichzelf te helpen. In de praktijk bleek de morele druk zo hoog dat sommige inwoners, bijvoorbeeld in Strijen en Hilversum, van hun claim afzagen ten gunste van hun armere stadsgenoten.⁶⁸ Onduidelijk is echter in hoeverre dit ‘altruïsme’ ook beïnvloed werd door de verplichte eed bij de definitieve schade-inventarisaties:

[omdat] die [schadeopgave] onder eede moetende geschieden, sijn genoegzaam alle de ingezetenen [van Strijen] even scrupuleus geweest om hunne schade na de opregte waarde te begrooten en hebben, tot geruststelling van hun geweeten, geprefereert deselve minder op te geven als sij anders ter goede trouwe en als eerlijke luiden souden hebben kunnen doen.⁶⁹

De eed had dus het effect dat iedereen nog eens goed naar zijn opgave keek en wellicht dat vermogende slachtoffers hun claim introkken. De tweede schade-opgave was ruim 160.000

---

⁶⁵ Bevestigd bij Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*, 205.

⁶⁶ Hiertoe heeft Hilversum obligaties uitgegeven à 12.000 gulden. De herbouwkosten bedroegen ruim 22.000 gulden. *Res. SvH*, 30 juli 1767; *SAGV Collectielijst Pot*, stukken 16 en 21.

⁶⁷ Missive Gecom. Raden, 11 juni 1759 *Res. SvH*, 683–684.

⁶⁸ *RAD 3 Stadsarchieven, inv.nr. 853 Resoluties Burgemeesters Dordrecht 1759-1761 inv.nr. 183, 81r; SAGV 039.1 Archief [...] hervormde gemeente Hilversum, inv.nr. 72 A Octrooi van de Staten van Holland en Westvriesland d.d. 7 november 1766*. Zie ook noot 59. Ook bij de brand in het Overijsselse Hardenberg (1708) zagen twee personen, waarschijnlijk burgemeesters, af van schadevergoeding, D. Hesselink-Zweers, ‘Brand in de Stad Hardenberg’, *Rondom den Herdenbergh. Tijdschrift Historische Vereniging Hardenberg en Omgeving* 25 (2008) 2–16, aldaar 8. Zie hoofdstuk 8.

⁶⁹ *NA RvS Strijen*, 1, behandeling rekest 13 juni; Burgemeesters Dordrecht aan Gecom. Raden, *RAD 3 inv.nr. 853, 81v-r*, 4 juni 1760. De verplichte eed leverde massaal protest op, *RAD 615, inv.nr. 158*, stuk A, sept 1760. Meer detail in Bijlage III.

gulden, ongeveer de helft van de eerste raming van het Strijense dorpsbestuur in hun rekest van juni. Het is onduidelijk of de eerdere opgaven frauduleus waren, zoals de Gecommitteerde Raden meenden, of te goeder trouw zoals de Dordtse burgemeesters dachten.

Wat leren deze casussen ons over het Hollandse noodhulpbeleid? Allereerst kunnen we vaststellen dat er geen sprake was van een beleid in de zin van de verwezenlijking van vooraf gestelde doelen maar van een op basis van precedentes tot stand gekomen politiek. Omdat er sprake was van enkele vaste uitgangspunten en omdat eerdere besluiten door de overheid zelf werden beschouwd als 'maximes' (stelregels) voor volgende beslissingen, beschouw ik dit toch als een vorm van beleid.

De casussen laten zien dat slachtoffers alleen op hulp konden hopen als de lokale gemeenschap niet in staat was zichzelf te helpen en alleen de allerarmste slachtoffers kwamen in aanmerking. Het ging daarbij wel om verarmde huizenbezitters, dus de stedelijke middengroep, en niet om armen die op de bedeling waren aangewezen. Overheden namen verschillende maatregelen ter preventie van fraude, want het was een 'ruchtbare en zeer bekende zaak' dat degenen die zichzelf konden redden niet mochten profiteren.⁷⁰ Zo stonden de Staten geen belastingverlaging op consumptiemiddelen toe, controleerden ze schadeopgaven en stelden ze de besteding van hulpfondsen onder curatele. Zelfredzaamheid was dus het eerste beleidsuitgangspunt.

Het tweede uitgangspunt was dat noodhulp alleen werd gegeven als die strookte met het gewestelijk belang. Niet voor niets werd bij elke positieve beslissing vermeld dat de slachtoffers en hun dorp of stad 'tot nutte van het land' weer op de been werden geholpen. De Staten zochten daarbij steeds naar die hulp die niet schadelijk was voor de gewestelijke financiën. Of er over de financiële voordelen van de wederopbouw van een stad of dorp voor het gewest werd gesproken, blijkt niet uit de bronnen, toch zal dit argument wel degelijk meegespeeld hebben aangezien hun collega's uit de getroffen steden er steeds op hamerden. De bestuurlijke motieven om een getroffen stad te hulp te schieten waren dus niet louter

---

⁷⁰ Dorpsbestuur Graft over de loterij voor slachtoffers de brand van 1705, geciteerd bij Werkgroep Schermerhorn, *De grote brand 1699*, 20. Eenzelfde uitgangspunt bij de Gecom. Raden bij noot 67.

gebaseerd op christelijke of humanitaire naastenliefde, maar ook – of wellicht vooral – op de bestuurlijke verantwoordelijkheid voor het algemene gewestelijke belang. De consequentie van dit uitgangspunt was dat hulp voornamelijk naar huiseigenaren ging.⁷¹

De Hilversumse casus gaf een uitzonderlijk inblikje in vroegmoderne opvattingen over schadevergoedingen bij rampen, het derde principe achter het noodhulpbeleid. De oude ‘gronden en maximes’ waren dat uit de belastingen geen giften of schadevergoedingen mochten worden betaald. Er ging dus geen geld uit de gewestelijke geldpot naar de getroffen stad, maar de Staten stonden in noodgevallen wel toekomstige en soms achterstallige belastinginkomsten af.⁷² De reden is hoogstwaarschijnlijk dat een toekomstig verlies aan gewestelijke inkomsten voorspelbaar was en begroot kon worden, zoals de berekeningen van de Gecommitteerde Raden lieten zien. Desalniettemin zijn ook dit soort belastingmaatregelen een vorm van vooruitgeschoven gewestelijke solidariteit.

Ook over schadevergoedingen voor publieke gebouwen hadden de Staten duidelijke opvattingen. Het aantal verzoeken om subsidies voor publieke gebouwen maakt duidelijk dat stadsbestuurders de facilitering van recht, politie, religie en scholing zagen als een (aan hen gedelegeerde) gewestelijke verantwoordelijkheid en verwachtten dat het gewest met de financiën over de brug kwam als zij er zelf niet toe in staat waren. De Staten wezen dat echter resoluut van de hand. Volgens de Gecommitteerde Raden, die alle eerdere uitspraken hierover hadden nageplozen, vielen publieke gebouwen sinds 1584 niet onder de verantwoordelijkheid van de Staten maar onder die van de lokale gemeenschap zelf.⁷³ Kerkherstel werd in de regel dan ook niet uit belastingverminderingen betaald maar uit een liefdadige collecte of een lening ten laste van de getroffen gemeenschap en slechts in uitzonderlijke gevallen uit het comptoir der kerkelijke goederen, aldus de Gecommitteerde Raden. De rekeningen van het Geestelijk Kantoor in Delft laten echter zien dat dit laatste niet zo ongebruikelijk was als de Raden deden voorkomen.⁷⁴

Tot slot viel op dat Holland geen gewestelijke collectes toestond, zelfs niet aan Delft. Ook al hadden de Staten daar formeel geen zeggenschap over, zij spraken geregeld, maar niet

---

⁷¹ In Strijen werd in het distributieplan wel rekening gehouden met mensen die alleen inboedel verloren, maar zij kregen naar verhouding een veel lagere uitkering dan huiseigenaren, zie Bijlage III.

⁷² Van der Pot, ‘Verhandeling verponding’, 357–358.

⁷³ Hetzelfde uitgangspunt bij Van Haren in zijn rapport over Bergen op Zoom, zie hoofdstuk 6.

⁷⁴ Van Beuningen, *Geestelijk Kantoor Delft*, 193–208, 220.

altijd, hun steun uit voor stedelijke collectes. Of dit specifiek was voor het Hollandse beleid komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

Religieus onderscheid in het noodhulpbeleid?

De Hollandse overheid maakte in haar beleid geen onderscheid naar religieuze denominatie van de slachtoffers voor zover het particuliere bezittingen betrof. Bij de loterij voor De Rijk in 1704, gehouden vanwege de slechte economische toestand in het dorp, stelden de Staten van Holland zelfs expliciet dat de opbrengst verdeeld moest worden onder gereformeerde en doopsgezinde armen, waarbij de eersten driekwart van de opbrengst werden toebedeeld.⁷⁵ Dat er geen religieus onderscheid werd gemaakt leidde soms tot problemen omdat niet-gereformeerden vaak aanzienlijke recognitiegelden moesten betalen. Zo ook in Hilversum, waar in november 1766 een hooglopend conflict ontstond tussen de baljuw en de oudkatholieke parochie over achterstallige recognitie.⁷⁶ De baljuw had de pastoor daarop een preekverbod opgelegd en de kerk gesloten, waardoor zo'n 600 gelovigen buiten het dorp moesten kerken. De parochie escaleerde de zaak naar de Staten en vroeg vanwege 'de laatste brand' vrijstelling dan wel verlaging van de recognitie tot een 'dragelijk' bedrag van 22 gulden per jaar zoals 'in Teccop'.⁷⁷ Bovendien vroeg de parochie toestemming haar godsdienst weer 'vry en onbelemmert [...] in alle stilte en volgens de placaten deeser landen' te mogen uitoefenen. De Staten stemden met het laatste punt in, mits zou blijken dat het conflict inderdaad alleen over de recognitie ging. Over de verlaging moesten beide Gecommitteerde Raden, van het Noorder- en het Zuiderkwartier, een advies uitbrengen. Pas in november 1767 viel daarover een definitief besluit, een vol jaar na het verzoek. Over 1766 hoefde geen recognitiegeld betaald te worden en voor de jaren 1767 tot en met 1770 werd het

---

⁷⁵ Gecom. Raden Noorderkwartier 21 okt 1704, Werkgroep Schermerhorn, *De grote brand 1699*, 18.

Doopsgezinden maakten in De Rijk in 1672 ruim 15% van de bevolking uit en in 1795 21,5%. In het algemeen daalde het aantal dopers in de achttiende eeuw sterk. Of dat ook voor De Rijk gold is onbekend. Door het ontbreken van bevolkingscijfers per religieuze gezindte is het helaas onmogelijk om te bepalen of de dopers in 1704 met 25% meer of minder dan hun rechtmatige deel van de collecte-opbrengst kregen. Voor de percentages: A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972) 131 (tabel 2.28).

⁷⁶ De Oudbisschoppelijke Cleresie is een afsplitsing van de rooms-katholieken uit 1723.

⁷⁷ Teccop was een zelfstandig ambacht in Holland.

teruggebracht van 150 naar 100 gulden.⁷⁸ Bij andere gelegenheden was het gemakkelijker om reductie van recognitiegelden te krijgen, zoals in Hulst (Staats-Vlaanderen) in 1749.⁷⁹ Wellicht was dat vanwege de ligging vlak bij de grens met de katholieke Zuidelijke Nederlanden en/of de numerieke meerderheid van katholieken in de Generaliteitslanden.⁸⁰

Alleen bij de wederopbouw van kerken maakten de overheden wel onderscheid tussen de religieuze gezindten. Uitsluitend gereformeerde kerken kwamen in aanmerking voor subsidie. Toch moeten we dit niet interpreteren als het bevoordelen van de gereformeerde kerk, maar als een gevolg van haar publieke functies. Bovendien waren kerkgebouwen en kerkhoven sinds de Reformatie eigendom van de overheid en slechts in bruikleen bij de gereformeerde kerk. Het onderhoud lag, net als van alle andere publieke gebouwen, bij de stedelijke overheid. Maar ook voor publieke gebouwen gold dat het gewest alleen steun gaf als de lokale gemeenschap daartoe niet in staat was en dan nog bij voorkeur via private financiering. Het gevolg van dit beleid was echter dat niet-gereformeerden in eigen kring hulp moesten zoeken voor het herstel van kerkgebouwen. Uit de literatuur bekende voorbeelden zijn de doopsgezinde gemeenten in De Rijk (1654) en West-Terschelling (1666). In beide gevallen zochten deze geen hulp bij of via de overheid maar in eigen kring. Daarbij lijken Amsterdamse dopers een coördinerende rol gespeeld te hebben. Zij organiseerden collectes onder hun geloofsbroeders in het hele land, wat voor De Rijk 56.000 gulden opbracht en voor West-Terschelling 29.000 gulden.⁸¹ Een deel daarvan ging naar de herbouw van vermaningen, het overgrote deel werd verstrekt in de vorm van rentevrije leningen voor de herbouw van huizen. Deze leningen draaiden vaak uit op een gift omdat aflossing alleen vereist was voor degenen die daartoe in staat waren.

Geversperspectief: institutionele gevers

Op gewestelijk niveau werd in veel gevallen steun uitgesproken voor stedelijke collectes, maar dat betekende niet dat het daarmee geregeld was. De Staten hadden daar formeel

---

⁷⁸ *Res. SvH*, 12 nov 1766, 8 aug en 3 1767.

⁷⁹ *Res. SG*, 20 aug 1749, 578–579; 14 mrt 1750,170. Zie hoofdstuk 5, paragraaf 5.

⁸⁰ Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek*, 282–288.

⁸¹ J. Pielage, 'De Rijk na de ramp', *Een nieuwe chronyke* 12 (1995) 99–107, aldaar 58; aantekening 13 mrt 1668 *SAA 565C VDGA, inv.nr. 488 Memoriael wegen den ontfang en uytgave vande collecten voor de doopsgezinden op der Schelling gedaen, 1667.*

immers geen zeggenschap over. Anders dan bij gewestelijke collectes moest de getroffen stad zelf de lokale overheden toestemming vragen voor de collecte en collecteurs sturen: een tijdrovende en dure bezigheid. Zo waren twee collecteurs uit het Overijsselse Hardenberg, waarover in het volgende hoofdstuk meer, in 1708 maar liefst 73 dagen in Amsterdam om te collecteren.⁸² Desondanks konden stedelijke collectecampagnes wel degelijk lucratief zijn (Tabel 16).

Tabel 16. Opbrengsten stedelijke rampencollectes, in guldens

Schermerhorn (1699)	24.000
Strijen (1759)	46.000 ⁸³
Graft (1705)	21.787 ⁸⁴
Lutjebroek (1763)	Ruim 34.500 bij collecte in Noorderkwartier en Amsterdam (10.413 gld, waarvan 6000 uit collecte, rest giften) ⁸⁵
Hilversum (1766)	Minstens 106.000 gulden, ⁸⁶ waarvan 54.000 gulden in Amsterdam ⁸⁷ en ca 7500 gulden in het gewest Utrecht ⁸⁸

Bronnen: Werkgroep Schermerhorn, Brand 1699, 12, 58–59; RAD 3 inv.nr. 853, 80r–87v; RAA 0418 inv.nr. 630; Dirk Burger van Schoorel, Chronyk van de stad Medemblik (Hoorn, 1776); SAGV 004 inv.nr. 99 [stuk 9]; Maandelijkse Nederlandsche Mercurius (1756-1807) 1766 vol. 21 103–106.

Het grootste nadeel van een serie stedelijke collectes was echter dat er een reëel risico bestond op afwijzing omdat elk stadsbestuur voor zich een besluit moest nemen. Welke argumenten gebruikten slachtoffers en hun vertegenwoordigers om toestemming te krijgen voor een stedelijke collecte en welke bestuurlijke overwegingen hadden stadsbestuurders om zo'n verzoek toe te staan of af te wijzen?

⁸² Hesselink-Zweers, 'Brand Hardenberg', 11. Zie hoofdstuk 8.

⁸³ Burgemeesters Dordrecht in een 'missive' aan de Gecom. Raden op 4 juni 1766, RAD 3 inv.nr. 853, 80r–87v.

⁸⁴ Totaalbedrag, o.a. uit de collecte (19781:17:10 gulden), uit de 'bossen en schalen' (767:19 gld) en rente uit een ontvangen obligatie ter waarde van 1000 gld. 'Korte staat van den ontvang en uytgave ter zake de grote, droevige brand in Graft, den 29 july 1705' in RAA 0418 Graft inv.nr. 630. Zie ook noot 31.

⁸⁵ Dirk Burger van Schoorel, *Chronyk van de stad Medemblik* (Hoorn: Jan Duyn 1767) 462-465 (collectelijst); Een hoger bedrag van bijna 38.000 bij Peter Ruitenbergh, *Grote brand Lutjebroek 1763* (Lutjebroek 2014) 46.

⁸⁶ Eigentijds afschrift van SAGV *Collectelijst Pot*. De vermelding van andere, vaak hogere, bedragen in de kantlijn lijkt erop te duiden dat dit nog niet de definitieve opgave was. Een hoger totaal (108.695 gulden) bij de Hilversumse predikant J.W. van Yssum, *Beschryving van Hilversum* (Facsimilé 1966; Hilversum 1770) 5.

⁸⁷ Voor de Amsterdamse opbrengst per wijk: *Maandelijkse Nederlandsche Mercurius (1756-1807) 1766 vol. 21 103–106*. De lijst werd ook als aparte publicatie uitgegeven volgens advertenties in bijv. *OHC*, 20 sep 1766. Voor de uitvoering van de collecte: *Instructie Amsterdam 1766*.

⁸⁸ Zevenenveertig Utrechtse plaatsen deden mee, SAGV *Collectelijst Pot*.

Overtuigen van het gevende stadsbestuur

De collecte voor Strijen had de steun van de Staten wat via een gewestelijk plakkaat bekendgemaakt werd.⁸⁹ Magistraten van de plaatsen waar de Strijenaren wilden collecteren werden ook nog direct benaderd door de Dordtse burgemeesters die een warme aanbeveling schreven voor de collecte.⁹⁰ Terwijl het plakkaat de collecte nauwelijks motiveerde, deed de Dordtse brief, gedateerd 10 augustus 1759, dat wel uitgebreid. De brief begon met de verzekering dat de collecte de instemming had van de Staten van Holland en dat de magistraat van Dordrecht, ‘met volkomen overtuiging van de deplorable toestand’ onder de ‘voor heen wel gegoede’ ingezetenen van Strijen, de collecte al had laten uitvoeren. Zij hadden dus zelf de nood geverifieerd en gaven het goede voorbeeld. Vervolgens probeerden ze vertrouwen te wekken in de doelgroep, de organisatie van de collecte en de juiste besteding van de giften. Op dat laatste zouden ze zelf, namens de Staten van Holland, toezien. De Strijense schout, schepenen en collecteurs zouden, ‘schoon onder hen de meeste bij dit ongeluk seer verre gaande schadens geleden hebben’, het collectewerk uit ‘liefde voor hunne medeburgers’ gratis verrichten, aldus de Dordtse burgemeesters. Er zou dus niets aan de strijkstok blijven hangen.⁹¹ Verder verzochten de Dordtse burgermeesters hun collega’s een vertrouwd persoon aan de collecteurs toe te voegen en het collectegeld in bewaring te nemen totdat het zou worden opgehaald. De vermelding van de steun van twee gewichtige partijen (de Staten van Holland en Dordrecht, Hollands eerste stad) beoogde dat andere stadsbesturen zouden volgen.

Een tweede bedelbrief werd opgesteld door het Strijense dorpsbestuur. Deze had de vorm van een autorisatiebrief die aan de collecteurs meegegeven werd en die in de eerste plaats bestemd was voor de gevende stadsbesturen maar ook aan potentiële gevers getoond kon worden.⁹² Daarin vinden we vergelijkbare argumenten als in de brief van de Dordtse burgermeesters zij het dat de grote schade en de hoge nood van de ‘zeer veele braeve en

---

⁸⁹ Besluit 21 juli 1759: Scheltus, *GPB* 7, 1117–1118.

⁹⁰ Verzoek Strijen (4 aug) om een collecte binnen Dordrecht en om een aanbevelingsbrief, *RAD* 615, *inv.nr.* 159, F; *Ibid.*, G (aanbevelingsbrief 10 aug). Op de kopie die voor het Strijense Gerecht bestemd was, staat genoteerd dat de Dordtse burgemeesters de aanbeveling rechtstreeks stuurden naar alle Hollandse steden, *Ibid.*, G.

⁹¹ Dat de collecteurs inderdaad afzagen van vacatiegeld blijkt uit de finale afsluiting van de collecte in juni 1761. *RAD* 3 *inv.nr.* 853, 5r-6r (15 en 18 juni 1761).

⁹² *RAD* 602 *Oud-rechterlijk archieven Strijen, inv.nr. 54 resoluties en notulen schout en schepenen (1752-1794)* 4r-6v.

voorheen wel gegoede ingezetenen met hunnen vrouwen en kinderen', wat sterker waren aangezet. Hoewel wat anders van toon, is ook deze brief niet gericht op het opwekken van emoties. De verwijzingen naar de hoge nood van de slachtoffers waren vrij zakelijk en er werd niet uitgebreid stilgestaan bij het lijden van de slachtoffers. Om gevende stadsbestuurders te overtuigen werden dus geen humanitaire argumenten ingezet, net zoals tussen vragende stadsbestuurders en het gewest zoals we hiervoor al zagen. Dit hangt waarschijnlijk samen met het genre van de bestuurlijke brief.

Bestuurlijke overwegingen gevende stadsbestuur

In het archief van de gemeente Strijen bevinden zich antwoorden van een dertigtal stads- en dorpsbesturen.⁹³ Helaas biedt dat ons geen compleet overzicht van alle steden die zijn benaderd; zo ontbreekt Amsterdam, waar wel is gecollecteerd.⁹⁴ Dat komt mede omdat een deel van de stadsbesturen hun antwoord direct naar hun Dordtse collega's stuurden.⁹⁵ Toch kunnen we wel enkele conclusies trekken over de gevolgde procedure.⁹⁶ Zo blijkt dat de collecteverzoeken doorgaans zowel mondeling als schriftelijk werden gedaan. Verschillende antwoordbrieven bevatten details over de uitvoering, die per stad verschilde. Sommige steden lieten het collecteren over aan Strijense collecteurs, andere hielden de touwtjes zelf in handen. Hoewel uit de autorisatiebrief blijkt dat het Strijense bestuur een 'generale collecte' beoogde, zijn er in de antwoorden slechts enkele indicaties van huis-aan-huis collectes (Amsterdam, Alkmaar en mogelijk ook Rotterdam).⁹⁷ Een voorzichtige conclusie, in

---

⁹³ RAD 615, inv.nr. 159, G.

⁹⁴ Ibid., F en G. Of de ambachtsheer Mattheus Lestevenon, oud-stadssecretaris en -schepen in Amsterdam, hierbij een rol heeft gespeeld lijkt onwaarschijnlijk. Enerzijds omdat hij zich onmogelijk gemaakt had bij de wetsverzettingen in Amsterdam van 1748, anderzijds omdat hij waarschijnlijk afwezig was vanwege zijn ambassadeurschap aan het hof van Versailles (1749-1792). J.E. Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche Regentenpatriciaat* (2e druk; Den Haag 1923) 208, 210-215; Elias, *Vroedschap*, II, 710. Zie ook noot 21.

⁹⁵ Amsterdam, Leiden, Haarlem en Alkmaar stuurden hun antwoorden rechtstreeks naar de Dordtse burgemeesters, zoals blijkt uit de lokale archieven in deze plaatsen. Wellicht was dat voor meer plaatsen het geval. Deze ontbreken echter in de Dordtse archieven.

⁹⁶ Tenzij anders vermeld, is het navolgende gebaseerd op RAD 615, inv.nr. 159, F en G.

⁹⁷ SAA 5023 *Burgemeesters Groot-memoriaal 1474-1895*, inv.nrs. 1-16 inv.nr. 12, 54v, 23 aug 1659; RAD 3 inv.nr. 853, 34v-35v, 66v-67v; RAD 615, inv.nr. 159, [G]. In Alkmaar werd de collecte op last van de burgemeesters aangekondigd in alle protestantse kerken en de rooms-katholieke kerk. De collecte werd op 5 december 1759 uitgevoerd door de stadsbodes en bracht 1064:7 gulden op, RAA 0001 *Gemeente Alkmaar, 1254-1815* inv.nr. 172 *Missive-boek 16 nov 1752 - 24 apr 1777* inv.nr. 172 *missiveboek 10 dec 1759*.

verband met de incompleetheid van deze bronnen, is dat de meeste collectes in de kerken zijn gehouden en dus niet ‘generaal’.

Op basis van de bewaard gebleven brieven kunnen we concluderen dat de collectes ruwweg tussen augustus 1759 en maart 1760 plaatsvonden. De bronnen bevestigen dat alle aangeschreven steden in het Zuiderkwartier akkoord gingen met een collecte, met uitzondering van Vlaardingen, Haarlem en Leiden die zich beperkten tot een gift.⁹⁸ De Leidse magistraten gaven daarvoor als reden dat hun burgers door het ‘verval van neeringe en hanteeringe’ niet eens in staat waren de eigen armen naar behoren te onderhouden. Wel was de stad bereid tot een donatie van 250 gulden uit de ‘stadscassa’.⁹⁹ De Delftse bestuurders stonden wel een collecte toe, maar maanden hun burgers de gift aan Strijen niet ten koste te laten gaan ‘van haar jaarlijkse liefdegaaven aan de armen deeser stad’.¹⁰⁰ Op 19 november 1759 was de collecte in ‘all de Zuyd Hollandse steeden na gunstig consent’ nagenoeg klaar, aldus Dirk de Quartel, schout en secretaris van Strijen, in een brief aan een aantal steden in het Noorderkwartier.¹⁰¹

De reacties uit het Noorderkwartier waren terughoudender dan die uit het Zuiderkwartier. Medemblik wees de collecte zonder verdere toelichting af, Westzaandam aarzelde omdat men het al ‘meer dan te quaad’ had met de vele eigen armen vanwege het ‘verval’ van de fabrieken en de handel. Bovendien wilde het dorpsbestuur de inwoners niet belasten met een nieuw ‘beswaar’

omdat wij nog niet hebben gehoord off ons is gebleeken dat eenige collecte off een gifte in de Noordhollandse steden en op de dorpen is gedaan, en wij begrijpen dat, als de collecte off gifte (volgens hoge ordre) alomme in de steden ende dorpen sonder uitsondering moeste geschieden dat wij dan ook gaarne soude willen blijken geven, dat wij mede in een gifte consenteren. Weshalven wij UEdele voor als nog niet kunnen

---

⁹⁸ Vlaardingen doneerde 200, Haarlem 315, Leiden 250 gulden.

⁹⁹ *ELO Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA II)), 501A, Missivenboeken, inv.nrs. 298-330 inv.nr 322, 58v, 7 dec 1759*. Het besluit over Strijen werd een precedent voor latere collectes, bijv. Hilversum, *ELO 501A Notulen burg*, inv.nr. 212, 82v, 29 aug 1766.

¹⁰⁰ De collecte voor Strijen was eind september, dus ruim voor de jaarlijkse collecte op Tweede Kerstdag. Voor citaat: antwoord Delft, *RAD 615, inv.nr. 158*, [F].

¹⁰¹ *RAD 615, inv.nr. 159*, [F]. Blijkens een aantekening daarop werd de brief gestuurd aan Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Medemblik, Purmerend, Westzaandam en Oostzaandam. In Monnikendam was volgens de notitie al wel gecollecteerd.

toeseggen een gifte, *tensij wij alvorens zijn geïnformeert dat die gifte algemeen zijn zal*. Waren wij in die staat, soo als we voor eenige jaren zijn geweest, men soude alhier daar over soo lang niet delibereren, de blijken daar van zijn van ouds genoeg bekend. Behalven dat alles, in cas d'gifte algemeen moeste geschieden in dit quartier van Noordhollant, soo leggen wij ook in den banne van Westzanen, daar wij een dorp of lid van zijn, en dan soude men daar toe oock 't consent van den banne moeten hebben.¹⁰²

Westzaandam wilde dus alleen meedoen aan een *algemene* collecte in 'dit quartier van Noordhollant', waarmee het Noorderkwartier of het baljuwschap bedoeld werd, en dan nog alleen met instemming van de banne.¹⁰³ Deze brief is interessant omdat die duidelijk maakt dat er van de instemming van een 'hoge ordre' en het voorbeeld van andere steden veel druk uitging. Zo veel zelfs dat men zich dan, ondanks de economische malaise, toch verplicht voelde mee te doen.¹⁰⁴ Ook de Delftse magistraat verwees naar het voorbeeld van andere Hollandse steden bij het besluit toestemming te verlenen voor de collecte.¹⁰⁵ Zelfs bij stedelijke collectes was het klaarblijkelijk een belangrijke bestuurlijke overweging in hoeverre een collecte algemeen was; men wilde in liefdadigheid kennelijk niet onderdoen voor of achterblijven bij andere steden. Desalniettemin was bij stedelijke collectes de kans op afwijzing veel groter. Soms gaven stadsbesturen de voorkeur aan een gift, doorgaans uit de stedelijke kas. Het voordeel daarvan was dat men de hoogte van de donatie zelf kon bepalen en het geen nadelig effect had op de stedelijke armencollectes.

Wat zegt dit over de solidariteit met de slachtoffers? Eerst en vooral dat solidariteit met verre vreemden niet ten koste mocht gaan van de lokale solidariteit met stadsgenoten. Bovendien lijken bestuurders van de verder van de doelgroep gelegen steden in het Noorderkwartier minder gemakkelijk in te stemmen met de collecte. Beide Hollandse kwartieren waren aparte bestuurlijke eenheden die onder leiding stonden van eigen

---

¹⁰² Brief West-Zaandam van 6 dec 1759 Ibid., G (mijn cursivering).

¹⁰³ Onder de banne (schoutambacht) van Westzanen vielen de dorpen Westzaan, Wormerveer, Zaandijk, Koog, West-Knollendam en Westzaandam. De banne viel onder het baljuwschap Blois. Arjan Nobel, 'Eenheid versus gescheidenheid: bestuurlijke samenwerking in de vroegmoderne Zaanstreek', in: Eelco Beukers, C. van Sijl en Piet de Rooy eds., *Geschiedenis van de Zaanstreek 1* (Zwolle 2012) 321–343, aldaar 323–327.

¹⁰⁴ Naast een economische neergang had de Republiek ook weer te maken met een veepestepidemie (1744–1764). Met meer dan een miljoen dode dieren was dit de kostbaarste natuurramp van de achttiende eeuw, aldus Sundberg, *Floods*, 213–214.

¹⁰⁵ 25 sept 1759, Teeuwen, *Financing poor relief*, 108 en noot 38.

Gecommitteerde Raden. Het is dus heel goed mogelijk dat men zich in eerste instantie identificeerde met het eigen kwartier en niet met het hele gewest Holland. En dat gold niet alleen voor de gevers maar ook voor het Strijense dorpsbestuur dat de gevers in het Noorderkwartier pas in tweede instantie benaderde, mogelijk omdat de collecte-opbrengst nog tekortschoot. Een ander voorbeeld daarvan is de collecte voor Lutjebroek (1763) die eveneens eerst op het eigen Noorderkwartier was gericht en pas in tweede instantie op Amsterdam in het Zuiderkwartier.¹⁰⁶ De vele excuses waarmee afwijzingen gepaard gingen zijn een indicatie dat men zich eigenlijk wel verplicht voelde om andere plaatsen te helpen bij een ramp. Daaruit spreekt niet alleen een interstedelijke solidariteit maar ook eigenbelang: een ramp kon immers overal toeslaan en de eigen hulpvaardigheid bood, tot op zekere hoogte, een garantie op een wederdienst in de toekomst.

Het geringere enthousiasme voor de Strijense collecte bij de stadsbesturen uit het Noorderkwartier sluit aan bij de veronderstelling in de historiografie dat de betrokkenheid bij de doelgroep afneemt met de afstand.¹⁰⁷ Toch is het niet zo dat de *gevers* in het Noorderkwartier per definitie minder over hadden voor de Strijenaren dan die in het Zuiderkwartier. Zo werd in het kleine en verderaf gelegen dorp Broek in Waterland 1250 gulden opgehaald, terwijl de collecte in het nabije Gouda maar 600 gulden opbracht.¹⁰⁸ Het blijft, vanwege lokale economische verschillen, de publiciteit en de uitvoering van de collectes, lastig conclusies over de rol van afstand in solidariteit te trekken.

---

¹⁰⁶ De collecte voor Lutjebroek werd georganiseerd door de burgemeesters van Stede Grootebroek waaronder het kwartier Lutjebroek viel. Het stadsbestuur van Grootebroek benaderde hun collega's in het Noorderkwartier rechtstreeks. In de resoluties van de Staten is geen verzoek ten behoeve van Lutjebroek gevonden. *SAA 5023 Gr-mem.*, inv.nr. 12, 85v, 12 april 1763; Burger van Schoorel, *Chronyk*, 461–465; Ruitenberg, *Grote brand*, 42.

¹⁰⁷ Zie Inleiding. Onlangs werd aangetoond dat donaties voor slachtoffers van een brand in het Engelse Stratford-upon-Avon in 1641 afkomstig waren uit een range van tachtig mijl (ca. 130 km) en hoger waren naarmate donateurs en slachtoffers dichterbij elkaar woonden, Morgan, 'Representation', 282–283.

¹⁰⁸ De collecte werd gedaan in de kerken, *WA 0680 Dorpsbestuur Broek in Waterland*, inv.nr. 49 Resoluties [...] *verzoeken van plaatselijke notarissen [Akte ivm overdracht collectegeld tbv Strijen]*. Van Strijen naar Gouda is het hemelsbreed 31 kilometer, naar Broek in Waterland 81 kilometer.

Afb. 22 Salomon Savery, *De Rijk vóór en tijdens de grote brand van 1654* (detail). Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-81.819. Ets en gravure op papier.

Geversperspectief: motivering geverspubliek

Voor elke succesvolle campagne moet solidariteit met de doelgroep gecreëerd worden. Daarbij is het essentieel dat de gevers zich bewust zijn van de noodsituatie, overtuigd raken van de noodzakelijkheid van hun bijdrage en vertrouwen hebben in de juiste besteding ervan. In elke noodhulpcampagne is publiciteit, zowel in volume als in argumentatie, dan ook een van de succesfactoren.¹⁰⁹ Grote rampen kregen doorgaans veel publiciteit via de pamfletten, prenten en preken. Rampenpublicaties hadden doorgaans meerdere functies. De primaire functie was het verspreiden van nieuws, maar tegelijkertijd konden dit soort publicaties ook dienen ter verwerking van rampen (*coping mechanism*), als providentiële waarschuwing of als pleidooi voor hulp. In die laatste functie beoogden ze veelal de overheid en/of donateurs te beïnvloeden. Alleen publicaties die voor of tijdens de hulppactie verschijnen zijn van belang voor het creëren van solidariteit met de slachtoffers. Via prenten kon een actueel beeld van de ellende geschetst worden, zoals de prent over de ramp in De Rijk waarin een zelfs nu nog herkenbaar beeld geschetst werd van de slachtoffers die letterlijk bij de pakken neerzitten en verbijsterd naar de verwoesting van hun dorp staren (afb. 22). Schilderijen, die vaak lang na dato verschenen en doorgaans slechts door een beperkte groep mensen gezien werden, dienden voornamelijk ter herinnering aan de afgebeelde ramp. Rampenschilderijen, zeker als

¹⁰⁹ Pamala Wiepking en Marco H.D. van Leeuwen, 'Picturing generosity: explaining the success of national campaigns in the Netherlands', *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 42 (2013) 262–284.

zij later in prentvorm werden uitgegeven, droegen wel bij aan de vorming van een collectief visueel geheugen voor rampen en slachtoffers. Daarom zien we soms dezelfde beelden terugkomen in verschillende rampen, zoals het kindje in een rieten mandje dat voorbijdrijft op kolkende waterstromen in afbeeldingen van heel verschillende watersnoodrampen.¹¹⁰ Een variant daarop is de Delftse peuter die, zittend in een kakstoel, ongedeerd uit de puinhopen van 1654 werd gered (afb. 20). Deze wonderbaarlijke redding kwam in veel verhalen en afbeeldingen over de ramp voor en de herinnering eraan leefde in elk geval voort tot in de negentiende eeuw toen dichter Adriaan Loosjes haar gebruikte in een treurspel waarmee geld voor de slachtoffers van de Leidse buskruitramp van 1807 werd opgehaald. Daarin is de peuter de dochter geworden van de bij de ramp overleden Delftse schilder Carel Fabricius en vond haar dramatische redding plaats onder de persoonlijke leiding van de, op de puinhopen staande, raadpensionaris Johan de Witt, een verwijzing naar de rol van koning Lodewijk Napoleon bij de hulpactie voor Leiden.¹¹¹

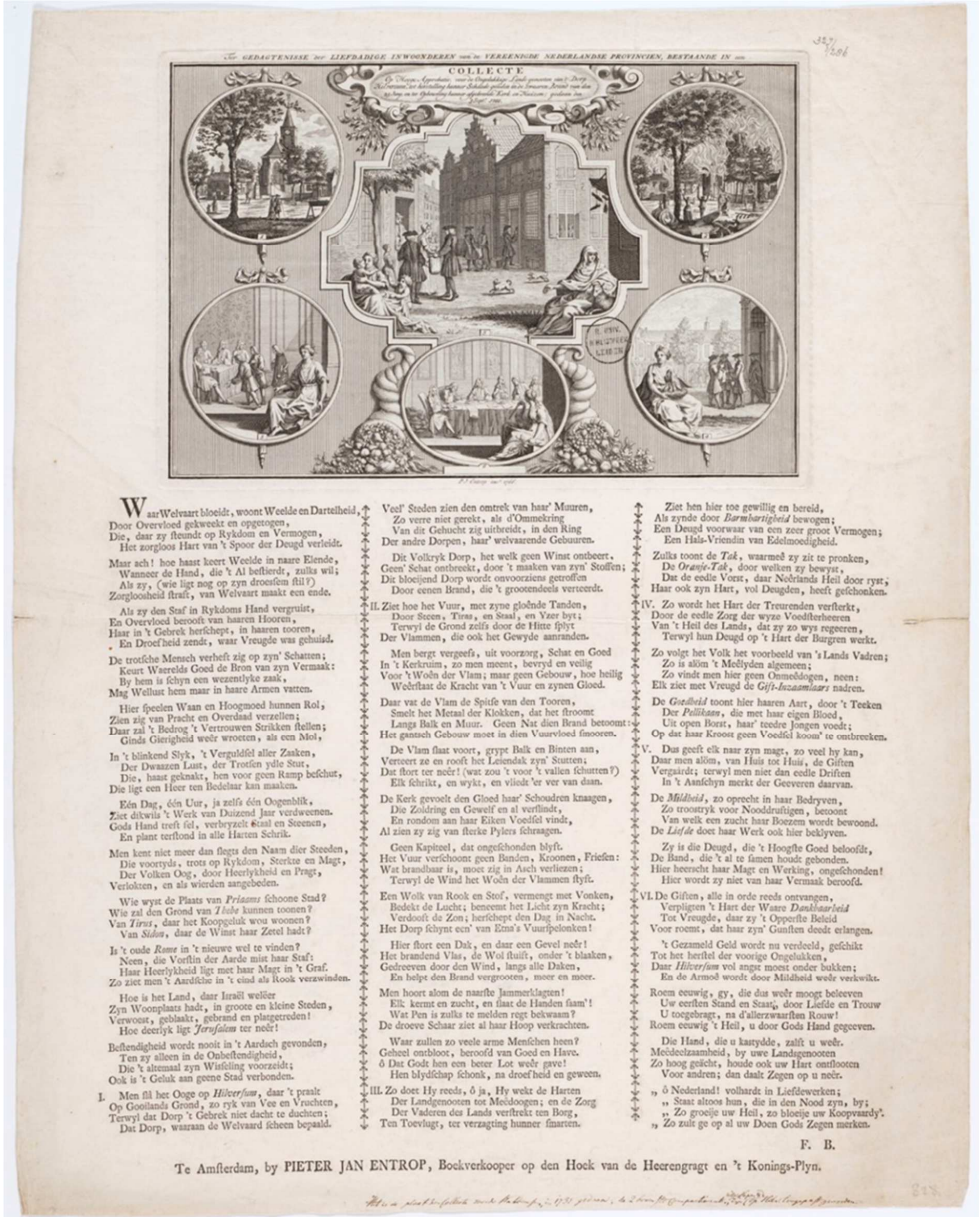
In rampenpublicaties zijn doorgaans een aantal vertooglijnen te ontdekken. De eerste brengt de omvang van de ramp en de hulpeloosheid van de slachtoffers in beeld, zoals het gedicht op de Hilversumse collecteprent (afb. 23):

Men hoort alom de naaste Jammerklagen!
 Elk kermt en zucht, en slaat de Handen saam!
 Wat Pen is zulks te melden regt bekwaam?
 De droeve [Vier]Schaar ziet al haar haar Hoop verkrachten.[...]
 Waar zullen zo veele arme Menschen heen?
 Geheel ontbloot, beroofd van God en Have [...]

---

¹¹⁰ Over de herkomst en continuïteit van het verhaal over drijvende kinderen bij watersnoden, Pollmann, *Memory in Early Modern Europe*, 122–129. Dit beeld leeft nog altijd voort in het kinderliedje ‘In die grote stad Zaltbommel, bommel’, waarin het kind van de bakker voorbijdrijft in een mand vol verse broodjes.

¹¹¹ Adriaan Pietersz Loosjes, *Amelia Fabricius, of Delft door buskruid [sic] verwoest. Treurspel* (Haarlem 1807) 60. De Witt heeft de Delftse puinhopen waarschijnlijk niet bezocht.

Afb. 23 Ter gedagtenisse der liefdadige inwoonderen van de Vereenigde Nederlandse Provinciën, bestaande in een collecte [...] voor Hilversum (Amsterdam: Pieter Jan Entrop 1766). Universiteitsbibliotheek Leiden. Foto: Geheugen van Nederland.

Daarmee nauw verweven is een tweede betooglijn over het menselijk leed van de slachtoffers. De doopsgezinde schrijver en vroegere predikant Jan Philipsz. Schabaelje gebruikte hun verdriet zelfs expliciet om de koude harten van zijn lezers te smelten:¹¹²

Het gheheuyt dat hier [in Delft] is, de Vrouw om haer Man, de Man om zijn Vrouw, de Ouders om haer Kinderen [etc ...] is soo seer erbarmelick en betreurlick, dat een hart van steenen en Diamanten sich soude bewegen.¹¹³

De vrijwel letterlijke overeenkomst met het eerder geciteerde rekest van het Delftse stadsbestuur is evident, maar waar het leed en het gehuil in het rekest dienden om de nood te onderstrepen, beoogden ze bij Schabaelje emoties en compassie op te wekken en stenen harten te smelten.¹¹⁴ Deze compassie moest omgezet worden in praktische solidariteit met de slachtoffers, zoals duidelijk verwoord werd in een gedicht over Lutjebroek ruim honderd jaar later:

Dan hoord men naar gekerm en wenen!
 En nood-geschry ten Hemel gaan; [...]
 Ik zag een Kraamvrouw hene dragen
 Na 't Veld met haare Zuygeling!
 De Lugt weêrgalmt door 't naare kermen! [...]
 Mijn wensch is dat geen liefde gaave,
 Word in u hooge nood gespaart¹¹⁵

'Menselijk mededogen' kon zelfs de religieuze verschillen overwinnen, constateerde de doopsgezinde redacteur van *De Filosooph* bij de brand in het overwegend katholieke

---

¹¹² Schabaelje was op dit moment geen predikant meer, Piet Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw, 2 dln.* (Deventer 1988) dl. I, 49-56.

¹¹³ Jan Philipsz. Schabaelje, *Historisch verhael, van het wonderlick en schrickelick opspringen van 't Magasynhuys, voorgevallen op den 12. October, 1654 binnen Delft* (Tymon Houthaeck 1654) 10. Aan dit werk is het gelegenheidsgedicht van Joost van den Vondel toegevoegd, *Op het onweder van 'sLants Bussekruit te Delft'*.

¹¹⁴ Voor citaat Delfts stadsbestuur: noot 17.

¹¹⁵ Jan Broense, *De beschouwer der verwoesting, wegens de verschrikkelyke en felle brand te Lutjebroek, gelegen tusschen Hoorn en Enkhuyzen, op vrydag den 11 maart 1763* (Amsterdam: Barent Koene 1763).

Hilversum.¹¹⁶ Of anders geformuleerd, het voor iedereen herkenbare, emotionele betoog over het lijden van de slachtoffers creëerde een ‘emotionele gemeenschap’ van alle Nederlanders.¹¹⁷

Een derde betooglijn vinden we in providentiële interpretaties van rampen als een Goddelijke straf. Deze betoogden de voorbeeldfunctie van rampen. Ze waarschuwden dat de slachtoffers niet zondiger waren dan hun landgenoten maar door God gekozen waren om als afschrikwekkend voorbeeld of spiegel te dienen. Zo vermaande de eerdergenoemde gereformeerde predikant Van Reverhorst zijn publiek in 1759:

[G]y *andere Toehoorders*, die hier niet woonagtig zyn, wy moeten niet meenen, dat deze *Stryensche Galileers* zondaars zyn geweest boven ons, en anderen onzer Landgenoten, om dat zy zulks geleden hebben. *Ik zegge u, neeze [nee], maar indien wy ons niet bekeeren, zo zullen wij allen vergaan.*¹¹⁸

Honderd jaar eerder hield de eerdergenoemde Schabaelje zijn publiek vrijwel hetzelfde voor: ‘Te gevoelen dat de Rijpers een straffe boven andere menschen verdient hebben, is reukeloos en zonder verstant geoordeelt.’¹¹⁹ ‘Want wie onderscheydt u?’, vroeg de Rotterdamse gereformeerde predikant Simon Simonides zijn lezers naar aanleiding van dezelfde ramp.¹²⁰ En ook het betoog van zijn collega De Witte na de Delftse buskruitramp in hetzelfde jaar had een gelijke strekking:

Wij en willen nochtans niet zegghen ô ledematen deser bedroefde ghemeente, om smerte toe te doen, dat ghy, die de schaden en rampen, of aen u goed, of aen u bloed, of

---

¹¹⁶ Zie bij noot 13.

¹¹⁷ Meijer Drees, ‘Providential discourse’, 118; Adam Sundberg, ‘Claiming the past: history, memory, and innovation following the Christmas Flood of 1717’, *Environmental History* 20 (2015) 238–261, aldaar 242.

¹¹⁸ Van Reverhorst, *Stryen door het vyer verteert*, 32–33 (cursivering bron). Bekeran betekent hier terugkeren tot de rechte levenswandel, en niet bekeren tot een ander geloof.

¹¹⁹ Jan Philipsz. Schabaelje, ‘Beschrijving van den grooten brand, voorgevallen in de Ryp, op den zesten januarij des jaars 1654’, in: Jan Adriaensz Leeghwater ed., *Een kleyne chronycke* (Amsterdam: Abraham Cornelisz 1736) 14–24, aldaar 21.

¹²⁰ Simon Simonides, *Vrienden-raedt, gegeven aen de besochte gemeynte van de Rijp, by een merckelick oordeel Godts over haer gegaen, door middel van een verschrickelicke brandt [...]* (Dordrecht: Andries van Hoogen-huyse 1655) ‘voor-reden’.

aen beyde hebt geleden, zondaers zijt geweest, en schuldenaers boven alle menschen die hier aen 'tander einde woenen, ofte in andere steden, ende provintien, welcke geen quaed ghevoelt en hebben.¹²¹

De Hilversumse collecteprent gaf eveneens een providentiële verklaring, maar legde uit dat de zonden die de straffe Gods hadden uitgelokt, zoals dartzelheid, trots en hoogmoed, voortvloeien uit welvaart, want 'waar welvaart bloeid [wordt] het zorgloos Hart van 't Spoor der Deugd verleidt'. De slachtoffers zijn in deze interpretaties dus niet zondiger dan de rest van de bevolking voor wie zij als waarschuwing dienden: iedere burger of stad kan een vergelijkbaar lot treffen. De straf was dus niet de schuld van de slachtoffers maar de collectieve schuld van alle Nederlanders. Daarmee creëerden deze teksten een soort nationaal schuld- en slachtofferschap dat slachtoffers en gevers verenigde. Desondanks ondervonden de aanstichters van de ramp soms wel sociale problemen.¹²²

Tegelijkertijd gaven dit soort publicaties ook hoop: de wonderbaarlijk geredde Delftse peuter symboliseerde Gods onwankelbare steun aan onschuldige slachtoffers. Hoewel providentiële interpretaties ook een fatalistisch effect konden hebben en daarmee hulpacties in de weg stonden, beoogden deze teksten primair op te wekken tot meer piëteit, een verbeterde moraal en boetedoening.¹²³ Dat laatste liet zich makkelijk vertalen in geven aan slachtoffers. Van Reverhorst sloot zijn preek over Strijen dan ook af met:

Ei! Myne vrienden, wy bidden het u, uit naam van uwe ongelukkige Mede-burgeren: [...] verlaat hen ook nu niet, in deezen nood, maar laat hun ook nu voortaan noch dien zelfden zegen van uwe hand [...] genieten.¹²⁴

In een aantal publicaties zien we nog een vierde betooglijn die verbintenis en identificatie tracht te bewerkstellingen tussen slachtoffers en gevers op basis van hun gedeelde identificatie met het vaderland. We zagen hiervoor al dat Van Reverhorst de slachtoffers als

---

¹²¹ De Witte, *Delfschen donder-slag*, 29–30.

¹²² Zij bijlage III.

¹²³ Alexandra Walsham, *Providence in early modern England* (Oxford etc. 1999) 159, 166.

¹²⁴ Van Reverhorst, *Stryen door het vyer verteert*, 43.

medeburgers en landgenoten aanduidde.¹²⁵ Hetzelfde zien we in het titelembleem van de collecteprent voor de ‘ongelukkige landgenooten uit het dorp Hilversum’ (afb. 23). Termen als landgenoten of vaderland zijn in de vroegmoderne tijd altijd wat ambigue aangezien ze zowel een lokale, regionale als een landelijke identificering kunnen aanduiden. Dat is ook hier het geval. De tekst bij medaillon 3 (linksonder) van de collecteprent gaat over landgenoten in combinatie met de zorg van de ‘Vaderen des Lands’ waarmee de Staten van Holland bedoeld lijken waartoe de Hilversummers zich om hulp hadden gewend. In combinatie met de referenties aan de *landelijke* stadhouder Oranje lijkt het toch meer te gaan over een landelijke identificatie, wat nog versterkt wordt door de oproep aan heel ‘Nederland’ om in de liefdewerken te volharden in de, hieronder geciteerde, laatste strofe van het gedicht. Dat er niet alleen collectes in het gewest Holland maar ook in Utrecht plaatsvonden, noodzaakte, en verklaart, het beroep op nationale gevoelens.¹²⁶ Volgens Jan Wagenaar, historicus en lid van het Amsterdamse hulpcomité voor de overstromingssslachtoffers in Holland en Gelderland in 1740-1741, had men ‘den nood hunner Landsgenooten van verre gevoeld’ en was men daarop in actie gekomen.¹²⁷ Een duidelijke aanwijzing dus dat een beroep op de gedeelde vaderlandse (Nederlandse) identiteit in het midden van de achttiende eeuw gevers kon stimuleren tot solidariteit en hulp over de gewestelijke grenzen heen.

De publieke media bevatten daarnaast nog twee motieven die inspeelden op de morele dimensie van het geven. Het besef zelf ook slachtoffer en afhankelijk van liefdadigheid te kunnen worden, stimuleerde geven als een vorm van verzekering. Daarnaast kon een donateur met zijn gift beogen dat Gods straffende hand aan hem of haar voorbij zou gaan of zelfs hopen op economische voordelen, zoals het Hilversumse collectegedicht betoogde:

“Ô Nederland! Volhardt in Liefdewerken;
 “Staat altoos hun, die in den Nood zijn, bij;
 “Zo groeie uw Heil, zo bloeije uw Koopvaardy.

---

¹²⁵ Citaten bij noten 118 en 124. Tijdens de collecte was de preek voor zes stuivers te koop in zes Hollandse steden, Utrecht en Middelburg, ‘Advertentie’ *Leydse Courant*, 2 juli en 29 okt 1759.

¹²⁶ Minstens 39 Utrechtse plaatsen staan vermeld in de collectelijst van boekhouder Van den Pot. De collecteprent was in 1767 ook verkrijgbaar in Middelburg, maar de collectelijst bevat geen Zeeuwse collectes. *SAGV Collectelijst Pot; Middelburgsche courant (1758-1929)* 26 sept 1767.

¹²⁷ Geciteerd bij Bosch, ‘Natuur en cultuur’, 42.

“Zo zult ge op al uw Doen Gods Zegen merken.

De publieke media rechtvaardigden de hulp aan rampenslachtoffers dus veeleer humanitair, emotioneel en, met verwijzingen naar algemene christelijke barmhartigheidsplicht, religieus maar niet confessioneel. Ze creëerden daarbij een nationale emotionele gemeenschap die religieuze en maatschappelijke grenzen tussen gevers en slachtoffers slechtte. Het grote publiek werd dus met heel andere argumenten benaderd dan de magistraten die toestemming voor collectes moesten geven.

De argumenten waarmee de gevers tot doneren werden aangezet waren bij alle rampen grotendeels hetzelfde. Toch zijn er grote verschillen in de collecte-opbrengsten. De Hilversumse opbrengst in 1766 was meer dan tweemaal zo hoog als die van Strijen in 1759 en meer dan driemaal die van Lutjebroek in 1763 (Tabel 16). Binnen een relatief kort tijdsbestek zien we dus grote verschillen. De Hilversumse brand werd uitgebreid verslagen in couranten, nieuwsperiodieken en prenten en veel (Amsterdamse) ramptoeristen kwamen een kijkje nemen. De branden in Strijen en Lutjebroek kregen daarentegen veel minder media-aandacht.¹²⁸ De belangstelling voor Hilversum en de collecteprent zullen zeker hebben bijgedragen aan de hoge opbrengsten, maar het succes van de collecte blijkt voor een groot deel bepaald te zijn door Amsterdam dat met 54.000 gulden maar liefst de helft van het totaalbedrag inbracht, meer dan de collecte-opbrengsten voor Strijen en Lutjebroek. Het succes van een collecte kunnen we dus niet alleen vanuit de gebruikte argumenten, de media-aandacht of de economie verklaren. Bij de geloofsgenotencollectes zagen we het belang van de collectevorm voor het betrekken van het grote publiek en bij het uitoefenen van sociale druk, waarschijnlijk gold dat ook voor rampencollectes.

Bij de Strijense collecte kregen twee Strijense collecteurs toestemming om zelf langs de huizen der ‘goede burgeren en ingezetenen’ van Amsterdam te gaan, wat enkele weken in beslag genomen moet hebben en waarbij gevers met onbekende collectanten werden

---

¹²⁸ Nieuwsprenten over Lutjebroek: Broense, *De beschouwer*; WFA 0391 *Collectie gedrukte stukken, inv.nr. 8L, Het verbrande Lutjebroek (Enkhuizen, Willem Palenstein Semeins 1763)*. Over Strijen verscheen alleen de preek van Van Reverhorst in druk.

geconfronteerd.¹²⁹ Dezelfde aanpak zien we bij de collecte voor Lutjebroek maar daarbij kwam nog de restrictie dat niet meer dan 6000 gulden mocht worden opgehaald bij de ‘gegoedste ingezetenen’.¹³⁰ Amsterdam doneerde totaal 10.413 gulden, waarvan 6000 uit de collecte en de rest via kerkelijke giften en collectes. De grootste gift (van maar liefst 3385 gulden) was afkomstig van de katholieke kerk, waarschijnlijk omdat Lutjebroek een katholieke enclave was.¹³¹ De Hilversumse collecte werd veel grootschaliger en professioneler aangepakt dan die van Strijen en Lutjebroek. In alle kerken, zowel de publieke als die van ‘andere professien’, moest de collecte op 31 augustus na iedere preek worden aangekondigd, waarna de collecte in heel Amsterdam op dezelfde dag (3 september) zou plaatsvinden.¹³² Bovendien verscheen een dag voor de collecte in Amsterdam een speciale collecteprent (afb. 23) die, net als die voor Bergen op Zoom in 1749 (afb. 17), gebaseerd was op de collecteprent uit 1731 (afb. 14). Twee medaillons die een welvarend Hilversum voor en een verwoeste stad na de brand toonden waren nieuw (medaillons links- en rechtsboven). Het begeleidende gedicht beschreef, zoals hierboven al gezegd, uitgebreid de ellendige toestand van het dorp en zijn inwoners.¹³³ De Hilversumse collecte werd dus veel nadrukkelijker onder de aandacht van het Amsterdamse publiek gebracht dan de andere twee. De collecte werd uitgevoerd onder leiding van de huiszittenmeesters en was daardoor niet alleen veel professioneler maar door deelname van stadsfunctionarissen ook officiëler. Op de dag zelf gingen in elke wijk een viertal collectanten (wijkmeesters en ‘collectanten der Aalmoeseniens Schaaalen’) rond met twee collectezakken met daarop de naam en het nummer van iedere wijk opdat nagegaan

---

¹²⁹ SAA 5023 *Gr-mem.*, inv.nr. 12, 54v, 20 aug 1759. De opbrengst moest worden ondergebracht bij de ‘Thesaurie Ordinaris’ waar het opgehaald werd door de Dordtse stadsbestuurders. De Amsterdamse opbrengst is niet aangetroffen in de genoemde archieven van Amsterdam, Strijen of Dordrecht, noch in SAA 5039 *Archief van de Thesaurieren Ordinaris*.

¹³⁰ SAA 5023 *Gr-mem.*, inv.nr. 12, 85v, 22 april 1763; Burger van Schoorel, *Chronyk*, 461–465.

¹³¹ Veel dorpen in het Noorderkwartier waren katholiek, De Kok, *Breuklijn*, 183–187, 469. In Grootebroek haalde men in de roomse kerken 517 gulden op, de helft van de opbrengst in de gereformeerde kerken (1062 gulden). Burger van Schoorel, *Chronyk*, 462.

¹³² *Instructie Amsterdam 1766*.

¹³³ *Ter gedagtenisse der liefdadige inwoonderen van de Vereenigde Nederlandse Provincien, bestaande in een collecte [...] voor Hilversum [verder: Collecteprent Hilversum]* (Amsterdam: Pieter Jan Entrop 1766). Een aankondiging van deze uitgave met prijzen in: *Ams. Courant*, 2 sep 1766. Een prent zonder vers kostte 4 stuivers, met vers 6 stuivers. Volgens de *Leydse Courant* van 3 september zouden deze prijzen alleen die week gelden, daarna gingen ze met 2 stuivers omhoog. Het Leidse stadsbestuur wees de collecte af en gaf 250 gulden uit de stadskas, zie noot 99. Nb. Dezelfde plaat, alleen verschillend in de bovenste twee medaillons en het gedicht, werd gebruikt bij de collectes voor de waldenzen (1731) en voor Bergen op Zoom (1749).

kon worden wat elke wijk bijdroeg. De sociale druk om te geven was daardoor groter dan bij de collecte voor Strijen.

De vorm van de collecte blijkt dus bepalend voor de hoogte van de Amsterdamse collecte-opbrengst en niet de gebruikte geefargumenten, die immers bij alle collectes in grote mate overeenstemden. Mogelijk waren de economische banden met Hilversum wel van invloed op het besluit van het Amsterdamse stadsbestuur over de collecte-vorm. Toch was de Amsterdamse donatie voor Hilversum slechts zestig procent van die voor Bergen op Zoom (respectievelijk 54.000 en 87.602 gulden), ook al werden die collectes in Amsterdam op dezelfde manier uitgevoerd. Als we de Amsterdamse opbrengst, om eventuele conjunctuurverschillen te minimaliseren, afzetten tegen het budget van de vier armenzorginstellingen (resp. 8 en 14%) blijft de verhouding overeind.¹³⁴ Conjuncturele verschillen speelden dus geen rol in de hoogte van de opbrengst. Wellicht was de nationale context van de Bergense collecte van belang? De Hilversumse collecte was serie van stedelijke collectes terwijl de Bergense een landelijke collecte was, die bovendien gepaard ging met nationale bededag en de viering van de Vrede van Aken. Het succes van een collecte laat zich dus niet alleen vanuit economische factoren verklaren, maar ook door de vorm van de collecte, het (nationale, gewestelijke of lokale) karakter ervan, de mate van publiciteit en de 'algemeenheid' van de collecte.

Conclusie

Vroegmoderne overheden hadden geen formeel noodhulpbeleid of -budget, maar ze trokken zich het lot van slachtoffers van stads- en dorpsrampen wel degelijk aan. Gebaseerd op opvattingen over schade, overheidsverantwoordelijkheden en lokale soevereiniteit en door terug te grijpen op eerdere besluiten kwam er in de praktijk toch een soort noodhulpbeleid tot stand. De Staten respecteerden de bestuurlijke verhoudingen en de stedelijke zelfstandigheid door geen gewestelijke collectes af te kondigen. Zij zochten daarbij steeds naar die vorm van hulp die het minst schadelijk was voor de gewestelijke financiën.

Hulpplannen hadden altijd de wederopbouw van de getroffen stad tot nut van 'het land' tot doel, zoals het waarborgen van toekomstige gewestelijke belastinginkomsten of, zoals in

---

¹³⁴ Bijlage I.

het geval van Delft, de gewestelijke defensie. Een belangrijke drijfveer was het voorkomen van bedelarij, en impliciet het voorkomen van sociale onrust, of in de woorden van de Staten van Holland: 'zoo dat in cas zij [de Strijense slachtoffers] door de goedertierenheid van ons niet werde gesoulageert [zij] voortaan met beedelen de kost zouden moeten tragten te zoeken'.¹³⁵ Desondanks ging geen substantiële steun naar de armenzorg, zelfs al nam het aantal behoeftigen na een ramp toe. Armenzorg bleef dus een lokale aangelegenheid.

De meeste steun, doorgaans uit toekomstige belastinginkomsten van de getroffen stad zelf, ging naar huiseigenaren ongeacht hun religie. De inboedel werd doorgaans niet vergoed waardoor huurders veelal verstoken bleven van hulp. Publieke gebouwen kregen alleen steun vanuit private financiering, zoals collectes en leningen terwijl gereformeerde kerken werden soms subsidie kregen vanuit het comptoir der kerkelijke goederen.

De argumenten waarmee gevers tot doneren werden aangezet waren in de meeste gevallen vergelijkbaar (grote nood, schuldeloosheid). We zagen vergelijkbare argumenten ook bij de collectes voor Bergen op Zoom en voor buitenlandse geloofsgenoten. De argumenten die gebruikt werden om institutionele gevers te overtuigen waren, net als op het niveau van de hogere overheden, zakelijk van aard. Slachtoffers en individuele donateurs werden dichter bij elkaar gebracht met emotionele en humanitaire argumenten, via de creatie van een nationale schuld- en slachtoffergemeenschap en met een direct beroep op vaderlandse gevoelens.

---

¹³⁵ RAD 955 inv.nr. 2974, [2].